

İÇİNDEKİLER

	Sayfa no
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VII
SUMMARY.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX
HARİTA.....	X
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Hazar Hakanlığı'nın Kurulmasından Önce Doğu Avrupa'nın Politik.....	3
1.1.1.Hunlar.....	4
1.1.2.Ogurlar.....	6
1.1.3.Sabirler.....	8

1.1.4.Avarlar.....	9
1.1.5.Göktürkler.....	11
1.2. Hazar Hakanlığı Tarihine Genel bir Bakış.....	13
1.3.Bizans İmparatorluğu Tarihine Genel Bir Bakış.....	22
2. İLK İLİŞKİLER.....	28
2.1. Sasani Tehlikesinin Ortaya Çıkması ve Herakleios'un Hükümdar Olması.....	28
2.2. Herakleios'un Hazarlarla İlişki Kurması.....	30
2.3. Yabgu Kağan ile Herakleios'un Buluşmaları.....	35
2.4. Hazarların Albanya'da Hakimiyet Kurmaları.....	39
2.5. Juanser'in Albanya'ya Hakim Olması.....	43
2.6. Hazar Hakanlığı'nın Bizans Müttefiki Olan Manga Bulgarya ile Savaşması.....	46
3. İLİŞKİLERİN GELİŞMESİ.....	49
3.1. II. Justinianus'un Kerson'a Sürgüne Gönderilmesi ve Hazar Kağan'ı ile İlişki Kurması.....	49
3.2. II. Justinianus'un Bulgar Han'ı Tervel ile Bağlaşıklık Kurarak Tekrar Bizans İmparatoru Olması.....	50

3.3. Hazar Hakanlığı ile Bizans İmparatorluğu Arasında Kırım Krizi.....	54
3.4. Hazar Hakanlığı'nın Bardanes'in İşyanını Desteklemesi.....	57
3.5. Hazar Kağan'ı Tarafından Desteklenen Bardanes'in Bizans İmparatoru Olması.....	60
3.6. Constantine ile İrene'nin Evlenmesi.....	62
4. İLİŞKİLERİN BOZULMASI.....	65
4.1. Don- Volga Arasındaki Sahalarda Viking/Rusların Bir Güç Olarak Ortaya Çıkmaları.....	65
4.2. Viking/Ruslara Karşı Sarkel Kalesinin İnşası.....	70
4.3. Hazar Kağanı'nın Museviliği Kabul Etmesi ve Bizans İmparatorluğu ile İlişkilerin Bozulmaya Başlaması....	72
4.4. Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz'in Kuzeyindeki Politikasını Değiştirmesi.....	75
4.5. Viking/Ruslar'ın Bizans İmparatorluğu Tarafından Hazarlar'a Karşı Kullanılmaları.....	77
4.6. Bizans İmparatorluğu'nun Hazar Hakanlığı'nı Yok Etme Planları.....	80
4.7. Viking/Rusların Doğu Avrupa'daki Hazar Hakimiyetini Tehdit Etmeye Başlamaları ve Sona Erdirmeleri.....	82

5. SONUÇ.....	86
6. KAYNAKLAR.....	90
7. ÖZGEÇMİŞ.....	98

Önsöz

Hazar Hakanlığı Doğu Avrupa tarihi üzerinde çalışan araştırmacılar için son derece önemli ve ilgi çekici bir araştırma konusu olmuştur. Zira Hazar Hakanlığı tarihi bir yandan Museviliğe geçiş gibi ilgileri cezbeden bazı konulara sahipken diğer taraftan da bölge tarihinde kurulmuş ilk sistemli devlet olması dolayısıyla da üzerinde oldukça fazla mesai harcanmıştır. Avrupa’da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren araştırmacılar tarafından incelenmeye başlanan Hazar Tarihi üzerine yapılan eserler daha çok özel konular üzerine veya çok kısa bir siyasi-kültür tarihi üzerinedir. Bu konuda yapılmış ilk genel çalışma D.M. Dunlop’a aittir. 1956 yılında yayımlanan ve *History of the Jewish Khazars* adını taşıyan eser konu ile ilgili tüm doğu ve batı kaynaklarına ve çağdaş literatüre hakim bir görüntü sergilemektedir. Dunlop’tan sonra bir başka genel Hazar tarihi çalışması Artamanov tarafından yayınlandı. *Hazar Tarihi* adıyla 2004 yılında D. Ahsen Batur tarafından Türkçeye kazandırılan eser Dunlop’tan farklı olarak arkeolojik veriler ve kuzey kroniklerini de içermektedir. Böylelikle eser Hazar Hakanlığı için temel başvuru eseri haline gelmiştir. Bu eserden başka Peter Benjamin Golden’ın *Khazar Studies* ismi ile meşhur eseri ile Omeljan Pritsak ve Norman Golb’un birlikte hazırladıkları *Khazarian Hebrew Documents in the Tenth Century* adlı eserleri de mühimdir. Bu genel çalışmalardan başka P.B. Golden, Omeljan Pritsak, Thomas Noonan, Constantine Zuckermann gibi bilim adamlarının özel çalışmaları da Hazar Tarihi ile ilgili araştırmalarını derinleştirmiştir. Öyle ki, Doğu Avrupa tarihinde Hazar Tarihi çalışmaları neredeyse üzerinde en çok yayının bulunduğu konu haline gelmiştir.

Avrupa’da Hazar Tarihi araştırmalarının yoğunluğu karşısında ülkemizde yapılan çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bu konuda Zeki Velidi Togan ve Akdes Nimet Kurat’ın bazı çalışmaları haricinde uluslararası ilim çevrelerinin dikkatini çeken çalışmalar yapılmamıştır.

Bununla birlikte son zamanlarda yayınlanan bazı çevirilerin, ülkemizdeki Hazar Tarihi ile ilgili ilmi mesaileri artıracağını ümid ediyoruz.

Kıymetli Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu ülkemizdeki bu eksikliği görerek verdikleri bu tez konusu ile bizi bu ilmi mesainin bir parçası yaptılar. Bunun yanında bize çok kıymetli zamanlarını ayırarak sorularımıza bıkmadan cevap verme ve yol gösterme inceliğinde bulundular. Kendisinin yönlendirmesi ve sabrı olmasaydı böyle bir çalışmanın vücuda gelmesi zor olurdu. Bundan dolayı danışman Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na müteşekkirim.

Altay Tayfun Özcan

Özet

Hazar Hakanlığı VII. yüzyılın başında Volga ile Don ırmakları arasındaki sahada ortaya çıktılar. Onlar bu dönemde Göktürk ailesine mensup bir kişi olan Yabgu Kağan tarafından yönetiliyorlardı. Onun zamanda Bizans İmparatoru'nun elçisi Andre Hazarlar'ın yaşadığı Kafkasya'ya geldi. Andre, Yabgu Kağan'dan Sasani Devlet ile yaptıkları savaşta Bu istek taraflar arasındaki iyi ilişkilerin başlangıcını teşkil etmektedir. Bu iyi ilişkiler II. Justinianus dönemi dışarıda bırakılacak olursa IX. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Hazar Hakanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler IX. yüzyılın sonlarında bozulmaya başladı. Bundaki asıl etken Hazar Hakanlığı'nın zayıflamasıydı. Çünkü Hazarlar Bizans'ın Kerson kentine ulaşan yolları Peçenek ve Rus saldırılarına karşı koruyamadılar. Bizans İmparatorluğu'nun kuzey politikası bu sahaların güvenliğine dayanıyordu ve bundan dolayı da Rus ve Peçeneklerle ilişkiler kurmaya başladılar.

Constantine Porphrogenitus zamanında Bizans İmparatorluğu'nun Hazar Hakanlığı politikası, Hazar Hakanlığının yıkılmasına dayanıyordu. İmparator bu politikadan dolayı Peçenekler, Bulgarlar, Alanlar ve Burtaslarla ilişki kurdu. Fakat Hakanlık bunlarla başarılı savaşlar yaptı. Fakat 965 yılında Svylatoslav Hazarlar'ın başkenti İtil'i zapt etti. Bundan dolayı Hazar Hakanlığı yıkıldı. Fakat bazı Hazarlar kaynaklarda görülmeye devam ettiler. Bizans İmparatorları bu bölge ile ilgili isteklerine ulaşamadılar. Çünkü Hazarlar'ın yıkılmasıyla bölge istikrarını yitirdi.

ANAHTAR KELİMELER: Hazar Hakanlığı, Bizans İmparatorluğu, Kırım, Kerson, Ruslar.

Summary

Khazars emerged in the area between Don and Volga river in the early VII. century. In this time they lived under the reign of the Jebu Xakan who was one of the member of Kokturks family. In the reign of Jebu Xakan, Byzantine Emperor Heracleios's ambassador Andre came to Caucasus where Khazars lived. He requested him to help to Byzantine troops against to Sasanian States. This request started to good relation between Khazar Kaganate and Byzantine Empire. This good relations lasted until IX. Centuries except in the time of II. Justinianus. In this time Khazar Kaganate and Byzantine Empire had struggled for Crimean peninsula.

Relations of Khazar and Byzantine States started to break down in the late IX. century. This was the result of the to getting weak of the Khazar Kaganate. Because they cannot prevent the way that reaches to Byzantine Kherson against Russian and Pechengs's attacks. Northern policy of Byzantine Empire base on to keep this area and as a result of they started good relations with Russian and Pechenegs.

In the reign of Constantine Porphrogenitus Byzantine policy for Khazar Kaganate based on to fall down of Kaganate. Emperor connectioned with Pechenegs, tribe of Burtas, Black Bulgars and Alans for this policy. But Kaganate make succesfull battles against them. But in the 965 Svylatoslav coquered Itil that capital of Khazars. Therefore Khazar Kaganate had colpepsed. But some Khazars continued to seen in some sources. Byzantine Emperors couldn't reach to what they want in this area. Because with the Khazars collapsed, this area lose stability.

KEY WORDS: Khazar Kaganate, Byzantine Empire, Crimea, Kherson, Russians.

Kısaltmalar

a.g.k.	:Adı geçen kitap
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
bknz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	:Hazırlayan
krş.	: Karşılaştırmamız
İ.Ü.E.F.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
yay.	: yayınları
vol.	:Volume

Hazar Hakanlığı ve komşularının sınırlarını ve bölgedeki ticari yolları gösterir harita

GİRİŞ

Hazar Hakanlığı ile Bizans İmparatorluğu'nun ilişkilerini incelediğimiz yaklaşık 350 yıllık dönemde, tarafların büyük zaman dilimlerinde çevrelerinde bulunan coğrafyalara ve siyasi oluşumlara karşı çeşitli sistemli politikalar takip ettikleri dikkat çekmektedir. Hazar Hakanlığı'nın dış politikasında önemli bir yer tutan Halifelikle olan siyasi ilişkilerindeki bu durum, Meryem Gürbüz tarafından Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın danışmanlığında 1998 yılında İstanbul Üniversitesi'nde hazırlanan yüksek lisans tezinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmacı eserinin Giriş kısmında Hazar Hakanlığı'nın siyasi ilişkiye geçtiği devletler ve halklarla olan ilişkilerini de genel mahiyette işlemiştir. Onun genel mahiyette işlediği Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkiler bizim tez konumuzu oluşturmaktadır. Bundan sonra Hazar Hakanlığı'nın Türk grupları ve Ruslarla olan ilişkileri incelenerek Hazar Hakanlığı'nın dış politikası ortaya konulması ve bunun tüm Türk devletlerine uygulanarak bir genel Türk dış politika tespitine gitmekte yarar vardır.

Hazar Tarihi ile ilgili olarak yapılan çalışmalarda, Hazar Hakanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler son derece genel bir şekilde aktarılmıştır. Bu konuda özel olarak yazılmış bazı makalelerde ise konu sadece bir problem dahilinde ele alınmış, diğer bahisler ise genel mahiyette ele alınmıştır. Ülkemizde yapılan çalışmalarda ise konu bazılarında hiç değinilmediği gibi, bazı çalışmalarda ise birkaç satırla sınırlı kalmıştır. Bu konudaki tek istisna Türkler Ansiklopedisinde **Hazar Hakanlığı** adındaki makalesiyle Mualla Uydu Yücel'dir. Yücel çalışmasında konuya özel bir yer ayırmış ve bu konuda bazı ciddi tespitlerde de bulunmuştur. Konu özel çalışma olarak ise, İstanbul Üniversitesinde bir bitirme çalışması olarak çalışılmıştır. Söz konusu teze, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde hala hazırda devam eden çalışmalar dolayısıyla tüm gayretimize rağmen ulaşamadık. Bunun yanında son zamanlarda yayınlanan Türkler Ansiklopedisinde Kevin Alan Brook tarafından **Hazar-Bizans ilişkileri** başlıklı bir makale yazılmıştır. Konu ile ilgili son derece

yüzeysel bilgiler veren bu çalışmada kaynakların verdikleri bilgiler kimi yerde atlanmış kimi yerde de yanlış bilgiler verilmiştir. Bunda temel etken olayların araştırma eserlerden faydalınarak ortaya konulması olmalıdır. Bunun yanında çevrimden kaynaklanan hatalar olup olmadığını bilemiyoruz. Ancak tüm eksikliklerine rağmen söz konusu makale, ülkemizde bugüne kadar yapılmış çalışmalar içinde konu ile ilgili en geniş bilgiyi veren çalışmadır.

Biz, Hazar Hakanlığı'nın, dönemin diğer büyük siyasi gücü konumunda olan Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini detaylarıyla inceleyerek bu konuda olan bir eksikliği gidermeye çalışacağız. Bu ilişkileri incelerken dönemin siyasi atmosferinden de kopmayarak taraflar arasındaki ilişkileri hareketlendiren bazı dış siyasi olaylara da değineceğiz. Üç ayrı kısma böldüğümüz çalışmamızda olayları mümkün olabildiğince ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz. Dipnotlarda da kaynak metinleri ve konu ile ilgili bilgi veren eserlerdeki bilgileri kritik edeceğiz.

Son kısımda ise olayları başlangıçtan itibaren genel mahiyette ele alarak konuyu genel bilgi hüviyetine sokarak, Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki politikaları için genel geçer bazı sonuçlara ulaşmaya çalışacağız. Böylelikle de yukarıda anlatmaya çalıştığımız eksikliği kapatma, diğer taraftan da Bizans İmparatorluğu'nun kuzey politikası için bazı genel sonuçlara ulaşacağız. Zira Hazar Hakanlığı döneminde Bizans İmparatorluğu'nun uyguladığı politikalar daha sonraki dönemlerde de Peçenek, Uz ve Kıpçaklara da uygulanacaktır. Bunun bu konularda çalışacak araştırmacılara katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

1.1. Hazarlar'dan Önce Doğu Avrupa'nın Politik Durumu

En geniş sınırlarına ulaştığında Derbend geçitlerinden Bulgar kenti taraflarına, Volga ırmağından şimdiki Kiev kentine kadar olan sahalarda hakimiyet kurmuş olan Hazar Hakanlığı, Doğu Avrupa sahasındaki siyasi yapılar içinde sitemli devlet teşkilatına sahip ilk devlettir. Hazar Hakanlığı demografik gücünü kendilerinden önce bölgeye göç etmiş bulunan Türk boylarından alırken, devlet teşkilatı olarak da kendi hanedanını oluşturan Göktürklerden etkilenmişlerdir. Bu durum Hazar Hakanlığı'nın kendinden önce ortaya çıkan siyasi oluşumların bir devamı olduğunu göstermektedir. Bunun yanında Hazar Hakanlığı'nın bölgede kendinden sonra hakimiyet kuracak olan siyasi teşekküllere de gerek siyasi gerekse iktisadi ve sosyal alanda etkide bulunması Hazar Hakanlığı'nı Doğu Avrupa sahasının sonraki tarihi için de önemli bir hale sokmaktadır. Bu bakımdan Hazar Hakanlığı'nı geçmiş ile gelecek arasında bir köprü olarak değerlendirmek mümkündür.

En önemli komşularından birisi olan Bizans İmparatorluğu'nun bu sahalarla yakından ilişkide olması Hazar Hakanlığı ile olan ilişkilerinin sıklaşmasına neden oldu. Bizans İmparatorluğu'nun Sasani ve Arap devletleri tarafından sıkıştırılması esnasında da bu ilişkiler daha da yakın bir hal aldı. Zira Bizans İmparatorluğu'nun dış politikasının esasını teşkil eden "yakındaki düşmana karşı uzaktakini kullanmak" fikri zor durumda olan Bizans İmparatorluğunun Hazarlar ile iyi ilişkilerin kurulmasında temel saik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu politikanın ortaya çıkmasında da Hazarların üzerinde kuruldukları sahada, onlardan önce bulunan Türk gruplarının da etkisi vardır. Bu bakımdan da bölgede Hazarlardan önce bulunan Türk gruplarını incelemekte fayda vardır.

1.1.1. Hunlar

Elimizde bulunan verilere göre Karadeniz'in kuzeyinde ortaya çıkan ilk Türk grubu Hunlardır. Onlar Çin kaynaklarında Hsiung-nu olarak geçen Asya Hunlarının devamıydılar. Onlar, Orta Asya'da IV. yüzyılda gelişen siyasi hadiselerin sonucunda İtil nehrini geçerek önce Karadeniz'in Kuzeyinde yer alan sahalara sonrasında da Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'ın bir kısmına yayılmışlardır. VI. yüzyılda yaşayan Got tarihçisi Jordanes 370 yılında Hunlar'ın İtil nehrini geçerek bölgede bulunan Alpidzuri, Alcizuri, Itimari, Tuncarsi ve Boisci kabilelerine boyun eğdirdiklerini yazmaktadır. Bu boyların menşei tam olarak aydınlatılabilmiş değildir. Fakat çeşitli bilim adamları onların en azından birkaçının Hun göçü ile Orta Asya'dan itilmiş boy grupları olduğunu iddia etmektedirler. Bunun yanında bölgede Jordanes'in Akatzir Halkı anlamında Latince "Gens Acatziorum" şeklinde bahsettiği, Priskos'ta Akatziori veya Akatiroi olarak karşımıza çıkan bir Türk grubu daha yaşamaktı idi ki bunlar da bölgedeki Türk menşeli topluluklardandır. Onlardan bahseden kaynaklarımız yok denecek kadar azdır. Onlar 463 yılında bir Ogur boylar konfederasyonu olan Şaragurların saldırısına uğradılar. Bundan sonra onlarla ilgili herhangi bir kaydın varolmaması, onların Ogurlar arasında eridiklerini göstermektedir.¹

Hunlar Karadeniz'in kuzeyinde bulunan sahalara gelip burayı hakimiyet altına aldıktan sonra batı tarafına, o dönemlerin Pannonya olarak adlandırılan Macaristan'a doğru yöneldiler ve burada hakimiyet kurdular. Onların burayı hakimiyetleri altına almalarını müteakip devletin idari ve askeri ağırlığı da buraya akmış böylelikle Karadeniz'in kuzeyindeki Hun topluluklarının büyük bir kısmı buraya yerleşmiştir. Bu durum Karadeniz'in kuzeyinde yer alan sahalardaki Hun nüfusunu azaltmıştır. Ancak Attila'nın ölümünü müteakiben başlayan karışıklık dönemlerinden sonra Attila'nın oğullarından İrnek kendine bağlı Hun gruplarını alarak Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara göçtü. Bu durum Karadeniz'in

kuzeyindeki Hun nüfusunu tekrar artırdı. İrnek'in buraya göçmesinden hemen sonra buraya Ogurlar gelmeye başladılar. İrnek siyasi karizması ile bu gruplar üzerinde hakim oldu ve bundan sonraki Ogur soyundan gelen halkların yönetici ailesinin kurucusu oldu. Bu durum Hun bakiyeleri ile Ogur gruplarını birleştirdi ve bir süre sonra da birbirine karıştırdı ki bu gruplar, daha sonra karışmış manasına gelen Bulgar olarak karşımıza çıkmışlardır.²

¹ Peter Benjamin GOLDEN (1980), *Khazar Studies, An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akedimiai Kiado, Budhapest, 28,29.

² Bu konuda daha fazla malumat almak isteyenler şu eserlere başvurabilirler. Ali AHMETBEYOĞLU (2001), *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK yay, Ankara; P.B. GOLDEN (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam yay, Ankara; Ahmet TAŞAĞIL (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK yay, Ankara. Hunlar için ayrıca bkz. İbrahim KAFESOĞLU (1995), *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yay, İstanbul; Akdes Nimet KURAT (1972), *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK yay, Ankara; Gülçin ÇANDARLIOĞLU (2003), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay, İstanbul.

1.1.2.Ogurlar

Göktürklerin Karadeniz'in kuzeyine yaptıkları göçler esnasında bölgenin etnik ve lingüistik yapısını etkileyen en önemli grup Ogurlardır. V. yüzyılın ilk yarısında Kazak steplerinde yaşayan Ogurlar, V. yüzyılın ilk çeyreği içinde Avarların saldırısına uğrayan Sabirler tarafından sıkıştırılarak yurtlarını bırakmaya zorlandılar. 463 yılında ise onlar Karadeniz'in kuzeyinde bulunan sahalarda ortaya çıkmışlardır. Onların buradaki ilk siyasi faaliyetleri Ogur gruplarından birisi olan Şarogur kabileler konfederasyonunun Akatzirlere saldırması ve onları yenilgiye uğratması ile ilgilidir. Bundan sonra yine aynı grup olan Şarogurlar, Bizans İmparatorluğu ile ilişkiye geçtiler.³ Bir süre sonra da Sasanilerle savaşa tutuştular.⁴ Şarogurlarla ilgili bundan sonra herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Karadeniz'in kuzeyinde Şarogurlardan sonra Utrigur ve Kutrigur grupları ortaya çıkarlar ki Şarogurlar onların içine karışmış olmalıdırlar. Kutrigurlar bundan sonra Bizans İmparatorluğunun Avrupa mülklerine saldırılarda buldukları görülmektedir. Onların bu tutumları üzerine Bizans İmparatorluğu onlarla akraba oldukları kaydedilen Utrigurlarla ilişki kurarak onları Kutrigurların üzerine saldırttı. Karşılıklı savaşlar esnasında her iki grup da kendilerini tüketerek Karadeniz'in kuzeyi sahalarındaki siyasi egemenliklerini oldukça zayıflattılar. Hatta Avarlar buraya geldiklerinde bu kabileler üzerine çok kolayca egemen olmaları, bu durumun bir sonucudur.⁵

Kutrigur ve Utrigur gruplarından başka diğer bir önemli Ogur topluluğu Onogurlardır. Onlar, Azov denizinin doğusundan Kuban nehri civarına kadar olan sahalarda gerek bozkırda gerekse kendilerinin kurdukları kentlerde yaşamışlardır. Ogurlar, 558 yılında Avarların Karadeniz'in kuzeyinde kalan sahalara gelmesiyle

³ Ali AHMETBEYOĞLU (1995), *Grek Seyyahı Priskos'a göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 65,66; Şerif BAŞTAV (1941), *Sabir Türkleri*, Belleten, V.C./17-18, 58; Bkz. (2) TAŞAĞIL, 14.

⁴ Bkz. (3) AHMETBEYOĞLU, 69.

onlara bağlandılar. 576 yılında Göktürkler'in Karadeniz'in kuzeyine gelmeleriyle Avar etkisinin bölge üzerinden kalktığı yıllarda onlar yine Avarlar'a olan bağılıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Avarlar'ın 626 yılında Constantinopolis'i kuşatmaları ve başarısız olup güçlerini zayıflatmaları üzerine Ogurların başında bulunan Kubrat⁶ 635 civarında bağımsızlığını ilan ederek Avar hakimiyetinden çıktı. lıklarını ilan ettiler. Kubrat, bu olaydan sonra Bizans İmparatorluğu ile ilişki kurdu. Avarlarla büyük mücadele vermiş olan Herakleios Karadeniz'in kuzeyinde yaşanan bu siyasi gelişmeyi hemen değerlendirdi ve Onogurlar Bizans İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında önemli bir müttefik olarak ortaya çıktı. Bu tarihten sonra onların siyasi teşkilatları Grek kaynaklarında Manga Bulgarya olarak zikredilmiştir.⁷ Ancak bu devlet 670'li yıllarda gerek kardeş kavgaları gerekse Hazar baskısı sonucunda dağıldı. Kubrat'ın beş oğlu ayrı ayrı yerlere dağıldılar. Bunlardan birisi olan Asparuh Tuna nehrinin güney taraflarına inerek Tuna Bulgar devletini kurdu ve bundan sonra bu devlet uzun bir müddet varlığını korudu. En büyük kardeş olan Batbayan ise Karadeniz'in kuzeyinde kalan sahalarda kendine bağlı Bulgarlarla Hazar Hakanlığı'nın yönetimi altında yaşamaya devam ettiler. Onlar bir süre sonra da Hazar Hakanlığı'nın kuzey sahalarna çıkararak Volga Bulgar Hanlığı'nı kuracaklardır.⁸

Kısaca bahsetmeye çalıştığımız bu Ogur boyları V. yüzyıldan itibaren Kafkaslardan Tuna'ya kadar olan sahalarda etnik yapıyı değiştiren ve şekillendiren bir güç unsuru olmuşlardır. Bu gruplar kendilerinden önce bölgeye gelmiş bulunan diğer Türk grupları ile karışarak kendilerinden sonra ortaya çıkacak olan Türk topluluklarına siyasi, demografik ve lingüistik bir altyapı oluşturmuşlardır.

⁵ Bkz. (2) GOLDEN, 32.

⁶ Arnold TOYNBEE (1973), *Constantine Porphyrogenitus and His World*, London, 438,439; RonatAS (2002), *Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti*, Türkler Ansiklopedisi, II.C., Ankara, 627.

⁷ Kubrat'ın Herakleios ile olan ilişkisi için bkz. D. OBOLENSKY (1966), *The Empire and it's Northern Neighbours*, Cambridge Medieval History, vol.I, Cambridge University Press, Cambridge, 483.

⁸ Volga Bulgar Hanlığının kurulması için bkz. Bkz. (2) GOLDEN, 58; Bkz. (6) A. TOYNBEE, 439; Bkz. (2) ÇANDARLIOĞLU, 88.

1.1.3. Sabirler

Sabirler 463 yılı öncesinde Batı Sibirya'da yaşadıkları bilinmektedir. Onlar burada yaşadığı esnada Doğu taraflarından gelen Avar saldırıları sonrasında batı sahalarında bulunan Ogor gruplarını iterek Kazakistan bozkırlarına geldiler. Sabirler, 515 yılında Volga ırmağını geçerek Doğu Avrupa'ya girdiler. Onların ilk siyasi faaliyetleri civarda bulunan bazı Bizans kentlerini yağmalamak olmuştur.⁹

Onlar buraya geldikten sonra Bizans İmparatorluğu ile ilişkiye geçtiler ve onların Sasani Devleti ile olan savaşlarına katıldılar. Bu durum onların bölgede büyük bir nüfusa sahip önemli bir güç olarak bulduklarını göstermektedir. Bununla birlikte bir süre sonra 558 yılında Avarların bölgeye gelişleri Doğu Avrupa sahasında büyük siyasi değişikliklere neden oldu. Bu durumdan en çok etkilenen Sabirler olmuştur. Zira Avarlar önlerine çıkan ilk büyük güç olan Sabirleri ezerek onların bölgedeki hakimiyetlerini sona erdirdi. Bundan sonra Sabirler, kısa sürecek olan Avar hakimiyetine geçtiler. Yaklaşık yirmi yıl Avar hakimiyetinde kaldıktan sonra Sabirler, Hazar kabilesi ile birlikte bölgeye gelen Göktürklerin hakimiyetine dahil oldular. Onlar, bundan sonra bölgedeki siyasi olaylarda sözü geçen bir güç olma özelliklerini yitirmişlerdir. Ancak Sabirler, Avar ve Göktürkler'in yaptıkları saldırılar öncesinde yaşadıkları Kur, Kuban ve Terek ırmakları civarında yaşamaya devam ettiler ve Hazarlar Hakanlığı'nın en önemli yapı taşlarından birisini oluşturdular.¹⁰

⁹ Bkz. (3) BAŞTAV, 59,60.

¹⁰ Sabirler ile ilgili daha geniş malumat için bkz. *a.g.m.*, 73; AHMETBEYOĞLU (2002), *Türkistan'dan Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri*, Türkler Ansiklopedisi, II. C., Ankara; Bkz. (2) TAŞAĞIL, 15, 16; Bkz (2) KAFESOĞLU, 148-150; Bkz. (2) ÇANDARLIOĞLU, 71,72.

1.1.4. Avarlar

V. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyindeki siyasi hareketlenmeleri başlattıkları Priskos'un kayıtları ile sabit olan Avarlar 558 yılında Göktürk baskısı ile Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara geldiler. Onların bölgeye gelişi bölgede o esnada kurulmaya başlamış siyasi istikrarın da sonunu getirdi. Avarlar, Karadeniz'in kuzeyinde kalan sahalara geldikleri ilk zamanlarda bölgenin en büyük gücü olan Sabirler'i itaat altına aldıkları gibi hakimiyetlerini Onogurlar, Kutrigurlar, Utigurlar ve bölgede yaşayan çeşitli Slav gruplarına da benimsettiler. Böylelikle bölgeye geldikleri 558 yılından sadece birkaç yıl geçmesine rağmen Volga ırmağından Dinyeper ötesine kadar olan sahalarda Avarlar önemli bir güç haline geldiler. Bundan sonra Bizans İmparatorluğu'na elçiler yolladılar. Bizans İmparatorluğu, kuzey bölgelerinde ortaya çıkan bu yeni durumu, diğer dönemlerde de karşımıza çıktığı gibi, Kırım ve Balkanlardaki topraklarının korunması için kullanmak maksadı ile onlarla iyi ilişkiler kurdu.¹¹ Başlangıçta iyi gelişen ilişkiler bir süre sonra bozuldu ve savaşa dönüştü. Avarlar bu esnada Bizans İmparatorluğu'nun Sasanilerle savaşmasından da faydalanarak Balkanlar sahasında büyük bir ilerleme kaydettiler ve Sindigunum gibi tahkim kentleri ellerine geçirdiler. Bunun yanında Avarlar'ın, Dinyeper ırmağı çevresinde yaşayan Slavları Balkanlar'a doğru sürmeleri de Bizans İmparatorluğu'nu ve bölgenin Helen geçmişini büyük bir tehdiye maruz bıraktı. Avarlar'ın bu baskısı sonrasında şimdiki Romanya ve Bulgaristan ve hatta Selanik kenti hariç tüm Yunanistan büyük bir Slav işgaline uğradı.¹²

Avarlar'ın, Balkanlardaki başarılı savaşlarına rağmen Karadeniz'in kuzeyindeki hakimiyetleri kısa süreli oldu. Zira, Avarlar'ı takiben bölgeye gelen Göktürkler, Onogurlar hariç onların hakimiyetinde bulunan Türk gruplarını kendi

¹¹ Hatta bu durum Göktürk-Bizans mütefikliğinde de büyük bir kriz yaşatmış ve 576 yılı öncesinde Göktürkler'e giden Bizans elçileri Turksant tarafından tahkir edilmiştir. Bu elçilik heyeti ve Turksant'ın sözleri için bkz. Ahmet TAŞAĞIL (1995), *Göktürkler*, TTK yay, Ankara, 33.

hakimiyetlerine alarak Karadeniz'in kuzeyindeki sahalardaki Avar hakimiyetini büyük oranda söndürdüler. Onların 626 yılında Constantinopolis'i kuşatmaları ve başarısız olmaları sonucunda güçsüzleşmeleri, Onogurlar'ın 635 yılında isyan etmelerini sonrasında da Doğu Avrupa'daki hakimiyetlerinin sona ermesine neden oldu.¹³

Avarlar Karadeniz'in kuzeyine çok az bir güç ile girmişlerdir. Dolayısıyla Avarlar, bölgeye yeni Türk grupları getirmemişlerdir. Ancak onlar Batıya doğru yaptıkları ileri hareketleri esnasında Dinyeper ve Don ırmakları ve kıyıları civarında yaşayan bir kısım Slav gruplarını buradan alıp Balkanlar sahasına götürmek, bir kısım Slavları ise Ukrayna steplerinin kuzeylerine itmeleriyle Don-Tuna arasındaki sahalarda yaşayan Slav nüfusunu oldukça azalttıkları bir gerçektir.¹⁴

¹² Avarların Balkanlar'daki faaliyetleri için bkz. Bkz. (6) OBOLENSKY, 480-482; Alexander MADGEARU (1996), *The Province of Scythia and Avaro-Slavic Invasions (576-626)*, Balkan Studies, vol. 37/I, 35-61.

¹³ Avarların Constanantinopolis kuşatması ve sonrasında da güçsüzleşmeleri için bkz. J.D. HOWARD-JOHNSTON (1995), *The Siege of Constantinople in 626*, Constantinople and it's Hinterland, ed. Cyrill Mango and Gilbert Dagron, Variorum, 131-142.

¹⁴ Avarlar ile ilgili daha fazla malumat için bkz. Bkz. (2) KAFESOĞLU, 156; Bkz. (2) ÇANDARLIOĞLU, 75.

1.1.5. GÖKTÜRKLER

552 yılında Altay dağlarında güçlü bir lider olarak ortaya çıkan Bumin kısa bir mücadeleden sonra Juan-Juan devleti topraklarına hakim olduktan sonra ölmüş ve yerine Mukan geçmiştir. Bumin'in kardeşi İstemi de, Mukan'a bağlı olarak Göktürk Devleti'nin batı sahalarında faaliyet göstermiştir.¹⁵ Bu hükümdarların idaresi altında büyüyen Göktürk devletinin batı taraflarının en büyük yöneticisi olarak gördüğümüz İstemi zamanında Göktürkler 568 yılında Bizans İmparatorluğu ile ilişki kurmuşlar ve bundan sonra her iki devlet arasında elçilik heyetleri gidip gelmiştir.¹⁶ Bu ilişkilerin doğmasındaki temel etken Sasani devletiydi. Zira bu devlet büyük oranda Göktürkler'in elinde bulunan İpek Yolu'nun İran'dan geçen kısmını bloke etmeleri nedeni ile Göktürk; Bizans'ın doğu sınırlarını tehdit etmeleri nedeni ile de Bizans İmparatorluğu'nun politikalarında huzursuzluk yaratmaktaydı. Göktürklerin bu girişimleri sonunda geç de olsa sonuç vermiş ve 576 yılında Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında savaş patlak vermiştir.¹⁷

Savaş çıkmış olmasına rağmen her iki devlet arasında Avarlar büyük bir krize neden olmuş¹⁸ ve Bizans elçisi Valentinius'un Göktürkler'i ziyaretinden sonra Göktürk orduları Volga nehrini geçerek Bizans'ın Kırım'daki önemli mülklerinden birisi olan Bosporos'a saldırmışlardır.¹⁹ Ancak onların Karadeniz'in kuzeyine gelmeleri bu etkiden daha tesirli olmuş ve bölgenin tarihinde çok büyük bir dönüm noktası yaratmışlardır. Bu dönüm noktası kuşkusuz ki onların burada yaşayan pek çok kabileyi egemenlikleri altına almalarıdır. Bu Türk gruplarından

¹⁵ Bkz. (11) TAŞAĞIL, 85.

¹⁶ Bu elçilik heyetleri için bkz. Bkz. (6) OBOLENSKY, 478,479.

¹⁷ Rene GROUSET (1999), *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken yay, İstanbul, 96.

¹⁸ Bu kriz Türk Şad'ın sözlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Türk Şad'ın sözleri için bkz. Bkz. (11) TAŞAĞIL, 33.

¹⁹ *a.g.k.*, 33,34; P.B. GOLDEN (2000), *Güney Rusya Bozkırlarının Halkları*, ed. Denis Sinor, Erken İç Asya Tarihi, İletişim yay, İstanbul, 351; N. GOLB.- O. PRİTSAK (1982), *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Cornell University Press, Ithaca, 35.

birisi liderlerinin Göktürklerin Bosporos saldırısına da iştirak eden Utigurlardır.²⁰ Onların bu saldırıda kaynaklarımız tarafından zikredilmeleri, Utrigurlar'ın bölgedeki Göktürk teşkilatlanmasında önemli bir yerde bulunduğunu göstermektedir. Onlar bölgede bir süre daha faaliyet gösterdikten sonra, buraya hanedandan bir idareci bırakarak ayrıldılar.

Göktürklerin bölgeye gelişleri kendilerinden önce gerçekleşen Türk göçlerinden farklıydı. Zira, Göktürkler'den önceki göçler, siyasi ortamın yarattığı sonuçlar olmasından dolayı, Avarlar hariç tutulacak olursa bölgeye büyük halk kitlelerinin göçmesi ile neticelenmiştir. Göktürkler'in buraya gelmeleri ise daha çok jeostratejik ve taktik amaçlardan kaynaklanmıştır ve bundan dolayı da büyük halk kitlelerini buraya taşımamıştır. Bu durumun bir neticesi olarak, bölgede bulunan Türk toplulukları onların siyasi teşkilatlanmalarının temelini oluşturmuşlardır. Bu gruplar arasında ilk olarak Utigurlar dikkat çekmektedir. Fakat Hazarlar 620'li yıllara gelindiğinde, gerek siyasi güç gerekse demografik durum açısından bölgenin en büyük gücü olarak ortaya çıkmışlardır.

²⁰ *a.g.k.*, 35,36

1. 2. HAZAR TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

Hazar Hakanlığı, Volga ile Don ırmakları arasında kalan ve Kafkaslar civarına doğru uzanan sahaların VII-X. yüzyıllar arasındaki en güçlü siyasi teşkilatıdır.²¹ Onlardan günümüze herhangi bir yazılı metin kalmaması nedeni ile onların Türk gruplarından hangisine mensup oldukları henüz bir netliğe kavuşmamıştır. Bununla birlikte, onlar 463 yılındaki Ogur göçleri ile Doğu Avrupa'ya gelmiş olmalıdırlar.²² Onların VII. yüzyıldan önce Kafkaslarda faaliyet gösterdiklerine dair daha sonraki yüzyıllarda bazı kayıtlar tutulmuş ise de bu kayıtlar bilim alemince genel olarak “anakronizm” olarak değerlendirilmiştir.²³

Hazarlardan günümüze kalan 50 kadar unvan, kişi ve yer isimleri onların Türkçe konuştuklarına dair herhangi bir şüpheye mahal bırakmamaktadır. Hatta bu dil öğeleri üzerinde yapılan tetkikler onların Çuvaşların temsil ettiği “LİR” Türkçesi'ne mensup olduklarını kanıtlamıştır. Ancak bu dil öğeleri içinde Hazar kelimesinin kökenini veya anlamı tam olarak tespit edilememiş olmakla birlikte isim kökünün Kazak kelimesinde de ortaya çıkan Kaz olduğu görülmektedir.²⁴

²¹ Hazar sınırları için bkz. Şerif BAŞTAV (1987), *Hazar Hakanlığı Tarihi*, Tarihte Türk Devletleri, I.C., Ankara, 158; W. BARTHOLD-P.B. GOLDEN (1960), *Khazars*, Encyclopedia of Islam, ed. J.H. Kramers, H.A.R. Gibbs, C.E. Bosworth, Leiden-Brill, 1177. Hazar sınırları için ayrıca pek çok harita önerilmiştir. Bu haritalar içinde Ahmet Taşağıl'ın hazırladığı harita oldukça idealdir. Ahmet TAŞAĞIL (1998), *Hazarlar*, Diyanet İslam Ansiklopedisi, XVIII. C., s. 117.

²² Onların menşei ile ilgili olarak bkz. Zeki Velidi TOGAN (1940), *Hazarlar*, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, V.C., 397. Bkz. (2) GOLDEN, 193; Bkz. (1) GOLDEN, 51-58; Şaban KUZGUN (1985), *Hazar ve Karay Türkleri*, Se-da yay, Ankara, 17-19; T. SENGGA (1990), *The Toquz Oghuz Problem and Origin of the Khazars*, Journal of Asian History, C.24/I, Wiesbaden, 57-69.

²³ Bkz. (2) GOLDEN, 194. Bkz. (1) GOLDEN, 49.

²⁴ Bkz. (22) TOGAN, 397, 398. Bkz. (22) KUZGUN, 16,17.

Hazarlar, VII. yüzyılda Göktürklerin hakimiyeti altında yaşayan bir halk olarak karşımıza çıkmaktadırlar.²⁵ Bu ilişki Göktürkler'in 576 yılında yaptıkları seferin ilk yıllarında açık bir şekilde tayin edilememektedir. Zira bu esnada kaynaklar Hazarlardan bahsetmezler. Bu durum onların Göktürk seferinin yapıldığı ilk yıllarda çok da güçlü olmadıklarını göstermektedir. Buna karşın VII. yüzyıldaki siyasi olaylar vesilesiyle Hazar adının kaynaklarda bölgenin en büyük gücü olarak ortaya çıkması, Hazarlar'ın VI. yüzyılın sonunda ve VII. yüzyılın başında gerek demografik gerekse siyasi olarak geliştiklerini göstermektedir. Onların, Kagan, Tarkan, Tudun, Şad gibi ünvanları kullanmaları, Göktürk devlet teşkilatlanmasından oldukça etkilenmiş olduklarını göstermektedir.

Hazarlar tarih sahnesine ilk kez Bizans-Sasani savaşları ile çıkmışlardır. Kaynaklarımızın yöneticilerle ilgili bilgiler verirken Göktürkler'i zikretmeleri; savaşçılarla ilgili bilgiler verirken ise Hazarlar'ı zikretmeleri, bu olayların, yönetici tabakayı oluşturmaları dolayısıyla Göktürk tarihi içinde; orduyu oluşturmaları dolayısıyla da Hazar Tarihi içinde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Hazarlar isimlerinin kaynaklarda ilk kez ortaya çıktığı bu dönemde başında yönetici olarak bulunan ve Göktürk hanedan ailesine mensup olan Yabgu Kağan'a²⁶ Herakleios tarafından yollanan Andre aracılığı ile Bizans-Sasani savaşına davet edilmişlerdir. Bundan sonra gerek Şad'ın, gerek Yabgu Kağan'ın, gerekse Çopran Tarkan'ın komutası altında faaliyetler göstermişlerdir. Bu mücadelelerde Bizans İmparatorluğu'na önemli ölçüde yardım ettikleri gibi moral

²⁵ Bkz. (2) GOLDEN, 195. Ahmet Taşağıl ve Lin Ying Çin kaynaklarında Hazarların "T'u-chüe Hosa" olarak anıldıklarını tespit ederek Hazarların Göktürk hakimiyetinde bulduklarını tam olarak kesin olarak ispatlamışlardır. Bkz. (21) TAŞAĞIL, 119; Lin YİNG (2000-2001), *Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm*, Archivum Eurasiae Medii Aevii, vol.XI, Wiesbaden, 358,359.

²⁶ Movses'in kayıtlarında bu kişi Jebu Xakan olarak geçmektedir. MOVSES (1961), *History of the Caucasian Albanians*, Çev. C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, Oxford-New York, 87 vd. Aynı kişi Bizans kaynaklarında Ziebel olarak geçmektedir. THEOPHANES (1997), *The Cronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History A.D. 284-813*, çev. Cyril A. Mango, Roger Scott, Geoffrey Greatrex, Clerendon Press, Oxford-New York, 447. Biz tezimizde bu kişiyi Yabgu Kağan olarak kullanacağız. Zira kaynaklarda geçen bu isimler Yabgu kelimesinin Ermeni, Gürcü ve Grek transkripsiyonuna aittir. Xakan olarak geçen kısım ise Kağan kelimesinin Ermeni ve Gürcü transkripsiyonudur.

olarak da büyük oranda destek vermişlerdir.²⁷ Hazarlar, Bizans İmparatorluğu ile Sasani Devleti arasındaki savaşların bitmesinden sonra, Albanya’da hakimiyet kurdular. Böylelikle sınırlarını Kuzey Azerbaycan’a kadar genişlettiler. 630 yılında Çopran Tarkan öncülüğünde Armenia’ya girdiler ve buradaki Sasani artıklarını temizleyerek buradaki Bizans egemenliğinin herhangi bir tehlike ile karşılaşmadan kurulmasını sağladılar. Ancak onların bu bölgedeki faaliyetleri uzun süreli olmadı ve Batı Göktürk devletinde yaşanan iç savaşlar esnasında yöneticileri olarak gördüğümüz Yabgu Kağan’ın ölmesi ile bir iç sarsıntı geçirdiler. Bu durum onların Albanya’daki hakimiyetlerinde sona ermesine neden oldu. Juanser adlı bir yerel bey Albanya’da egemenliğini tesis ederken Hazarlar biraz daha kuzey sahalara çekildiler.²⁸ Bu esnada onların başkentleri Kafkaslar’da bulunan Belencer adlı bir kentti.²⁹

Bu esnada, Kafkaslar siyasi birliklerini sağlayarak hızlı bir şekilde ilerleyen Arapların saldırıları ile karşılaştı. Araplar, Sasanileri ardı ardına gelen üç kesin sonuçlu muharebeyle bertaraf ettiler ve kendilerini Hazarlar’ın hakimiyetinde olan bölgelerde göstermeye başladılar. Araplar’ın ilk saldırısı 642 yılında Araplar’ın Balancar’a kadar olan sahalara düzenledikleri bir saldırı ile başladı. Hazarlar bu saldırıya herhangi bir karşılık vermemişlerdir. Ancak 652 yılında tekrarlanan ve Arapların başında Abdarrahan ibn Rabiah’ın bulunduğu Arap saldırısını püskürtmeyi başardılar ve Arap komutanını öldürdüler.³⁰ Bu zaferden sonra Hazarlar karşı saldırıya geçerek Albanya’ya saldırdılar. Albanya’nın başında bu esnada Juanser bulunmaktaydı Hazarlar bu saldırıda yenilmelerine rağmen onların bu saldırılarını vassalları olan Kafkasya Hunları devam ettirdiler.³¹

²⁷ Hazarlarla Sasaniler arasındaki savaşlar I. Kısımda “Herakleios’un Hazarlarla İlişki Kurması” ve “Yabgu Kağan ile Herakleios’un Buluşmaları” başlıkları altında incelenmiştir.

²⁸ Onların Albanya’da hakimiyet kurmaları ve Armenia’ya saldırımları I. Kısımda “Hazarların Albanya’da Hakimiyet Kurmaları” ve “Juanser’in Albanya Hakim Olması ve Sonrasındaki Gelişmeler” başlıkları altında incelenmiştir.

²⁹ Bkz. (22), TOGAN, 398.

³⁰ Arapların bu seferleri için bkz. Meryem Gürbüz (1998), *Hazar-Müslüman İlişkileri*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 51-59.

³¹ Bkz. (1) GOLDEN, 59.

Hazarlar bu esnada Kırım'da da iyi bir pozisyona sahip bulunmaktaydılar. VII. yüzyılın ikinci yarısında Hazarlar Kuban ırmağı ile Don ırmağı arasında bulunan sahalara hükmeden Manga Bulgarya ile savaflara tutufltular. Manga Bulgarya bu esnada kardeş kavgaları ile geçen bir mücadele döneminden zayıflayarak çıkmıflardı. Savaştan Hazarlar galip ayrıldılar ve Batbayan'ın ordasında kalan bir kısım Bulgarlar Hazarlar'a tabi oldu. Böylelikle Hazarlar Karadeniz kıyılarına kadar olan sahalara egemen olmuşlardı.³² Öyle ki VII. yüzyılın ortalarında Hazarlar, Kerson hariç tutulacak olursa tüm Kırım yarımadasına hakim bulunmaktaydılar. 695 yılında II. Justinianus tahttan indirilerek Kerson kentine sürgüne gönderilmesini takip eden siyasi gelişmelerden de anlaşıldığı üzere, VIII. yüzyılda Kırım'daki en büyük siyasi güçtüler. Hatta Hazarlar'ın açıkça desteklediği Bardanes'in Bizans İmparatoru olmasına bakılacak olursa onların gücünün Kırım'ı da aştığı rahatlıkla iddia edilebilir.³³

Arap saldırıları 707 yılında tekrar başladı ve 737 yılına kadar sürdü.³⁴ Bu seferki savaflar VII. yüzyıldaki savaflardan daha uzun süreli ve şiddetli geçmiştir. Arapların amacı öncelikli olarak Derbend geçitlerine hakim olmak ve sonrasında da bu sahaların kuzeyinde yer alan topraklara doğru yayılmaktı.³⁵ Bu maksatla 713-714 yılında Araplar başlarında Mesleme olmak üzere Derbend istihkamlarına saldırdılar. Burada Arap kuvvetleri ile Hazarlar arasında büyük mücadeleler oldu

³² Onların Manga Bulgarya ile yaptıkları savaş ve Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara egemen olmaları I. Kısımda "Hazar Hakanlığı'nın Bizans Müttefiki Olan Manga Bulgarya ile Savaşı" başlığı altında incelenmiştir.

³³ II. Justinianus'un Kerson kentine sürgüne gönderilmesinden Bardanes'in Bizans İmparatoru olmasına kadar olan olaylar tezimizin II.Kısımında birden fazla başlık altında incelenmiştir.

³⁴ VIII. yüzyıldaki Hazar-Arap savafları için bkz. M. Kmosko (1958), *Araplar ve Hazarlar*, Türkiyat Mecmuası, III.C., İstanbul, 147-155; Bkz. (1) GOLDEN, 61-64; Bkz. (22), KUZGUN, 30-32; Bkz. (30), GÜRBÜZ, 59-73.

³⁵ Kmosko ise bu saldırıları Arapların Constantinopolis'i fethetmek istemelerine bağlamaktadır. Ona göre Anadolu yolu üstünde yaşayan Hristiyan topluluklar Arapların lojistik imkanlarını sınırlandırmaktaydı. İkinci bir yol ise Kafkaslardan geçmekteydi ki buraya da Hazarlar bulunmaktaydı. Müslümanlaştırma siyaseti ile lojistik imkanlar kolaylıkla sağlanabilirdi. Bu durumda ise Kafkaslarda yaşayan Türkler'in Müslümanlaşması Anadolu'daki Hristiyan toplulukların Müslümanlığı kabul etmelerine göre daha kolaydı. İşte bu durum Kmosko'ya göre Arapların Constantinopolis'i ele geçirmek için Kafkaslar'a doğru saldırılarını artırmalarını beraberinde getirmiştir. Bkz. (34), KMOSKO, 148. Kmosko'nun bu görüşü bize zorlama bir görüştür. Hazarların bertaraf edilmesindeki güçlük bir kenara konulacak olursa dahi bölgenin ulaşım olanaklarındaki zorluklar ve özellikle de Balkanlarda bulunan önemli bir güç olan Bulgarlar Kmosko'nun dile getirmediği önemli güçlüklerdir. Arapların Constantinopolis'e ulaşmak için bu yolu kullanmayı düşünmeleri bize bu nedenlerden dolayı makul gelmemektedir.

ve bunun sonucunda da Derbend geçitleri pek çok kez el değiştirdi. Sonunda geçidin Arap kuvvetleri tarafından ele geçirilmesini müteakip Arap kuvvetleri Kafkasların iç kısımlarına doğru ilerlemeye başladılar. Arap kuvvetleri Hunlar tarafından Kafkaslar'da kurulmuş ve iskan edilmiş olan Tarku kentine ulaştılar. Bu esnada Hazar kuvvetlerinin yakın sahalara kadar gelmeleri üzerine Mesleme geri çekilmek zorunda kaldı. Arapların bu başarısından bir süre sonra Hazarlar, Arapların Constantinopolis'i kuşatma altına almaları sonucunda Kafkaslardaki Arap askeri gücünün zayıflamasını fırsat bilerek³⁶ 717-718 yılında Arapların hakimiyetinde olan Armenia'ya saldırdılar. Hazarların bu saldırısı sonucunda Kafkaslar'daki Arap hakimiyeti oldukça büyük bir tehlike altına girdi. Kuşatmanın tahmin edilenden uzun sürmesi ve ağır kış şartları Constantinopolis kuşatmasını sona erdirdi.

Hazarlar 721-722 yılında tekrar Armenia'ya saldırdılar. Araplar Hazar orduları tarafından yenilgiye uğratıldı.³⁷ Bu durum üzerine Halife Cerrah b. Hakami'yi bölgeye gönderdi. Onun faaliyetleri üzerine Hazarlar bölgeden uzaklaştırıldılar. Cerrah saldırılarını 723 ile 725 yılları arasında da devam ettirdi. Onun yaptığı savaşlar neticesinde Hazarların başkenti konumunda olan Balancar Araplar tarafından işgal edildi. Başkentlerinin Araplar'ın eline geçmesi üzerine Hazarlar başkentlerini kuzeyde yer alan İtil kentine taşıdılar.³⁸ Bundan sonra halife 725-726 yılında tekrar Mesleme'yi görevlendirerek bölgeye gönderdi. Bundan sonra o 729 yılına kadar bölgede faaliyetlerde bulundu. 730 yılında bölgeye tekrar Cerrah komutan olarak atandı ise de Kağan'ın oğlu olduğu kaydedilen Barçık ile

³⁶ P.B. Golden Hazarlar'ın bu saldırısı ile bu kuşatmayı ilişkilendirmektedir. Bkz. (1), GOLDEN, 62. Kmosko'ya göre de onların yaptıkları bu saldırıyı planlayan bizzat III. Leo'dur. Bkz. (34), KMOSKO, 149. Fakat Bizans kaynaklarının kuşatma esnasında verdikleri ayrıntılı bilgiler arasında Hazarlar'ın 717-718 saldırısını Constantinopolis kuşatması ile ilişkilendirecek herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı Hazarlar'ın bu saldırısını Bizans'a yardım amacı ile yapılmasından çok Arap kuvvetlerinin bölgedeki askeri gücünün zayıflaması ile ilişkilendirmek daha makul görünmektedir. Meryem Gürbüz de onların bu saldırısının Arapların Constantinopolis'i kuşatmaları ile bölgedeki askeri güç boşluğu ile ilişkilendirmiştir. Bkz. (30), GÜRBÜZ, 60.

³⁷ Çayıtlı Arap kaynaklarında bu sefer esnasında Hazar ordusunda Kıpçakların da yer aldığı ifade edilmektedir. Bu kayıtlar için bkz. Bkz. (30), GÜRBÜZ, 61. Ancak Kıpçakların bölgede 1052 yılında ortaya çıktıkları hatırlanacak olursa bu kayıtların anakronizm olduğu açıktır. Bu seferle ilgili bilgi veren Meryem Gürbüz ise kaynağın verdiği bilgiyi kabul etmektedir. Bkz. (30), GÜRBÜZ, 61.

³⁸ Bkz. (22), TOGAN, 398.

giriştiği bir meydan muharebesinde yenildi ve öldürüldü.³⁹ Barçık ileri hareketına devam ederek Diyarbakır'a kadar ilerledi. Cerrah'ın öldürülmesi üzerine komutan olarak tekrar Mesleme bölgeye gönderildi ve Hazarlarla başarılı savaşlar yaparak onları püskürtmeyi başardı.⁴⁰

Araplar bu esnada Bizans İmparatorluğunu da sıkıştırmaktaydılar ve Hazarlar'ın özellikle 725 yılından sonra kazandıkları zaferler, Bizans İmparatorluğu'nun dikkatini Kafkaslardaki savaşlara çekmiştir. Hazarlar'ın özellikle Cerrah'ın öldürülmesi ve bu olayı müteakiben Diyarbakır taraflarına kadar ilerlemeleri üzerine III. Leo, Hazarya'ya⁴¹ bir elçilik heyeti göndererek Hazar Kağanı'nın kızı ile oğlu Constantine'i evlendirdi. Bizans İmparatorluğunun, Bizanslı olmayanlara bir başka deyişle barbar olarak adlandırdıkları halklarla evlilik bağları kurması, Bizans tarihinde çok nadir görülmekle birlikte özel bir teveccüh olarak değerlendiriliyordu. Ancak bu seferki evlilik bağları teveccühten ziyade bir zorunluluk mahsulüydü. Bu evlilik bağının kurulması açıkça Araplara karşı yapılan bir ittifaktı.⁴² Ancak bu ittifak tarafların Herakleios zamanında gördüğümüz gibi bir ortak askeri harekate neden olmamıştır. Yine de bu evlilik bağları taraflar arasındaki ilişkileri sıkılaştırdı. Hatta bundan sonra Bizans ordusunda çeşitli Hazar askerleri de görülmeye başlandı.⁴³

Hazar Hakanlığı ile Bizans arasında bu gibi yakınlaşmalar olurken Kafkaslardaki savaş çok daha şiddetli bir hal aldı. Cerrah'ın öldürülmesi ve Hazarlar'ın Diyarbakır'a kadar ilerlemeleri beraberinde Araplar'ın Kafkaslar'daki ileri hareketlarına daha da önem vermelerine neden oldu. Hazar orduları bu tarihten sonra sürekli gerilediler. Sonunda Arap kumandanı Mervan B. Muhammed 737'de Hazar başkentinin yakınlarına kadar geldi. Hazar Kağan'ı

³⁹ Cerrah'ın bölgedeki faaliyetleri için bkz. Bkz. (30), GÜRBÜZ, 62-67.

⁴⁰ Bkz. (22), KUZGUN, 31; Bkz. (30), GÜRBÜZ, 65.

⁴¹ Constantin Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* isimli kaynağında Hazarların elinde bulunan topraklar "Hazarya" ismi ile geçmektedir. Bölgedeki nüfus yoğunluğumuzu göstermesi açısından bu kullanımı son derece büyük önem taşımaktadır. Constantine PORPHYROGENİTUS (1967), *De Administrando Imperio*, Grek Text Gyula Moravcsik, English Translation, J.R.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C., 183.

⁴² Bu evlilik bağı tezimizin II. Kısımında "V. Constantine ile İrene'nin Evlenmesi" başlığı altında incelenmiştir.

⁴³ Mualla UYDU YÜCEL (2002), *Hazar Hakanlığı*, Türkler Ansiklopedisi, II.C., Ankara, 450.

Araplarla son bir meydan muharebesi daha yaptı ve yenildi. Bu muharebe Hazar-Arap savaşının sonunu getirdi.⁴⁴ Hazar hakanı bundan sonra Arap hakimiyetini kabul ederek İslamiyet'i benimsediğini bildirdi. Ancak onun bu tutumu kuşkusuz ki siyasi bir hareketti.⁴⁵ Mervan, savaşçıları ile birlikte birkaç yıl daha burada kalmış, Emevi Halifeliğinde yaşanan iç karışıklıklar dolayısıyla bölgeyi terk etmiştir.⁴⁶

737 yılında Hazar-Arap savaşının bitmesinden sonra Arap-Hazar ilişkileri daha sakin bir görünüm aldı. İki taraf arasındaki ilişkilerin daha da iyi bir hal alması amacı ile Halife al-Mansur (754-775) Armenia valisi olan Yezid b. Usayd al-Sulami'ye 760 yılında Hazar kağanının kızı olan hatun ile evlenmesi emrini verdi. Karşılıklı elçilerin gidip gelmesinden sonra bu evlilik gerçekleşti. Sonrasında bu Hazar hanedanına mensup olan Hatun hamile kaldı. Ancak onun doğum yaparken ölmesi ve buradan dönen Hazar askerlerinin Hazar Kağan'ına Hatun'un kasten öldürüldüğünü söylemeleri üzerine Hazarlar 764-65 seferlerini yaptılar. Hazar kuvvetlerinin başında As Tarkan al-Harazmi adında bir kişi bulunmaktaydı.⁴⁷ Bu seferden uzun bir süre sonra yapılan 799 saldırısı ile de⁴⁸ Hazar-Arap savaşları 851 yılında yapılan bir çatışma hariç tutulacak olursa⁴⁹ tamamen bitmiş oldu. Bundan sonra taraflar arasında yoğun ticari ilişkiler başladı. Özellikle IX. yüzyılın ortalarından itibaren Kafkaslar'ın kuzeyinde bulunan Arap dirhemlerinin yoğunluğu taraflar arasındaki ilişkilerin oldukça geliştiğini göstermektedir.

IX. yüzyıl beraberinde siyasi karışıklıkları da getirdi. Viking/Rusların ortaya çıkması ile devletin Don ırmağı sahillerinde tam bir huzursuzluk baş gösterdi. Bu durum üzerine Hazar kağanı ve bey konumundaki kişi Bizans İmparatoru Theophilos ile ilişkiye geçerek Don sahiline bir kale yapılmasını

⁴⁴ Bu seferle ilgili olarak bkz. Bkz. (30), GÜRBÜZ, 70-72.

⁴⁵ Bkz. (22), KUZGUN, 32.

⁴⁶ Onun bölgede iki-üç yıl kadar kalması, Mervan'ın bölgeyi Emevi hakimiyetine almak istediği şeklinde değerlendirilmeye müsaittir. Mervan'ın bölgede kalması ile ilgili olarak bkz.. Bkz. (30), GÜRBÜZ, 73.

⁴⁷ Bu sefer ile ilgili olarak bkz. Karoly CZEGLÉDY (1960), *Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae/XI, 75-88; Meryem Gürbüz, *a.g.k.*, 73

⁴⁸ Bu saldırı için bkz. Bkz. (30), GÜRBÜZ, 75.

istediler. İmparator bu isteği olumu karşılayarak eşi olan İmparatoriçenin kardeşi Petronas'ı buraya yolladı. Kale yapıldıktan sonraki durumu ile ilgili elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak kalenin X. yüzyıla kadar Hazarlar'ın elinde kalmış olması kalenin bölge güvenliğini sağlayarak bölgedeki Hazar çıkarlarını koruduğunu göstermektedir. Ancak daha sonraki tarihlerde ortaya çıkan siyasi gelişmeler bölgenin korunmasında kalenin bir süre sonra yeterli olmadığını ortaya çıkardı.⁵⁰

Hazarlar 860 yılı civarında bir tarihte Museviliği kabul ettiler.⁵¹ Schechter teksi, Genizah Fragmanı ve Bekri'nin kayıtları onların Musevililiği kabul etmelerini yapılan bir münazaraya dayandırmaktadırlar. Bu münazara sonrasında Hazar Hakanı Museviliği kabul etmiştir. Bundan sonraki dönemlerde onlar Museviliğe inanmaya devam ettiler. Ancak onların bu dini kabul etmeleri sonrasında devletin bir Musevi devleti karakteri kazanmadığı dikkat çekmektedir. Bu konuda şüphe yaratacak birkaç olay vuku bulmuş ise de bu hadiseler o esnada Hazar Kağan'ı olan kişinin dini anlayışına verilmelidir. Hatta Hazar hakanının diğer dinlere karşı müsamahalı davrandığı ve Kafkaslar ile Kırım sahasında yayılmalarına da izin verdiği bilinmektedir. Hazar Hakanlığında İslamiyet'in ve Hristiyanlığın Musevilikten daha geniş bir yayılma imkanı bulması bunun bir sonucudur.⁵²

Hazar Kağan'ı Museviliği benimserken Viking/Ruslar iyice güney sahalara inmeye başladılar ve Viking/Rus beyi Askold 885 yılında bir Hazar kenti olan Kiev'i Hazarlar'ın elinden aldı ve doğu Slavlarını bir çatı altında birleştirdi.⁵³ Bundan sonra Ruslar Don ırmağını kullanarak Karadeniz'e açılmaya başladılar ve Bizans İmparatorluğu ile ilişki kurmaya başladılar. İlk önce ticari alanda görülen bu ilişkiler zamanla siyasi bir hal aldı ve bir süre sonra da Bizans İmparatorluğu'nun Hazar Hakanlığı ile ilişkilerinin bozulmasını müteakiben de

⁴⁹ Bkz. (1), GOLDEN, 78.

⁵⁰ Sarkel kalesinin yapılması konusu III. Kısımın içinde "Viking/Ruslara Karşı Hazar-Bizans İttifakı ve Sarkel Kalesinin İnşası" başlığı altında incelenmiştir.

⁵¹ Bu konu tezimizin III. Kısımında "Hazar Kağan'ının Museviliği Kabul etmesi ve Bizans İmparatorluğu ile Olan İlişkilerinin Bozulmaya Başlaması" başlığı altında incelenmiştir.

⁵² Bkz. (22), TOGAN, 400.

⁵³ Bkz. (1), GOLDEN, 79.

Hazar Hakanlığı için bir tehdit haline geldiler. Rus tehdidi yanında Peçenekler de Hazarların doğu sınırlarında IX. yüzyılın sonlarında bir önemli bir tehdit unsuru olarak ortaya çıktı. Hazar onlara karşı Uzlarla ittifak yaptı. Aralarında olan muharebe veya muharebelerde Peçenekler yenildiler ise de Hakanlığın sınırları içine girmeye muvaffak oldular. Bundan sonra Kırım'ın kuzeyi sahalarında yaşayan Macarlara saldırdılar ve onları batı taraflarına göç etmeye mecbur ederek Kırım'ın kuzeyine yerleştirdiler. Onların bölgedeki güçleri kısa zamanda Bizans İmparatorluğu'nun ilgisini çekti birbirleri arasında elçiler gidip gelmeye başladı. 940 yıllarına gelindiğinde ise Peçenekler bölgenin en büyük gücü haline geldi ve Rusların yanında onlar da Bizans İmparatorluğu'nun politikalarında kullanılmaya başlandılar.

Ancak Ruslar 950 civarında, Svyatoslav zamanında tekrar büyük bir güç haline geldiler. O, tam bir Viking beyi görünümüne sahip bir kişi idi. İktidarı eline almasını müteakiben Hazarlarla savaşmaya başladı ve 965 yılına geldiğinde o Hazarlar'ın İtil ve Sarkel kalelerini ele geçirerek yakıp yıktı.⁵⁴ Böylelikle Hazar Hakanlığı sona ermiş oldu. Hazarlar, Azak ve Kırım taraflarında siyasi hayatlarına devam etmişler ise de siyasi teşkilat bir devlet olarak telakki edilebilmekten çok bir beylik olarak değerlendirilebilir. Bu beylik de 1016 yılında Rus ve Bizans İmparatorluğu kuvvetlerinin katıldığı çok da büyük olmadığı anlaşılan bir operasyon ile sona erdirildi. Bu esnada başlarında Gerge Tzulos adında bir yönetici görülmektedir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu kişi Hristiyan idi. Elimizde bir kaynak bulunmamasına rağmen, onun Hristiyanlığı kabul etmesini dönemin siyasi şartlarına bağlamak daha makul gözükmektedir. Bundan sonraki tarihlerde Hazarlarla ilgili çeşitli kayıtlar varsa da, bunların siyasi bir hakimiyet içinde bulunmadıkları görülmektedir.⁵⁵

⁵⁴ *a.g.k.*, 82, 83. Bu konu ayrıca tezimizin III. Kısmında "Viking/Rusların Doğu Avrupa'da Hazar Egemenliğini Tehdit Etmeye Başlamaları ve Sona Erdirmeleri" başlığı altında incelenmiştir.

⁵⁵ Bu kayıtlar için bkz. *a.g.k.*, 82-85.

1.3. Bizans İmparatorluğu Tarihine Genel bir Bakış

Bizans tarihi üzerine yapılan araştırmaların kökeni çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Bu ilk çalışmalar daha çok çeşitli devletlerin kendilerine bir köken yaratma ihtiyaçlarından doğmuştur. Bununla birlikte Bizans üzerine yapılan çalışmalar XX. yüzyılın başından itibaren tarih üzerine ortaya çıkan modern bakış açılarından da etkilenecek daha entelektüel bir hava kazandı. Bu araştırmalarda Bizans İmparatorluğu'nun şimdiki Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya olan din, ekonomi ve sosyolojik etkilerinin görölmesi ve Batı medeniyetinde önemli bir safhayı oluşturduğunun ortaya konulması üzerine bu konudaki ilmi mesailer gittikçe arttı. Özellikle çeşitli Avrupa ülkelerinde bu konuda enstitüler ve vakıflar kurulmayla da yapılan çalışmalar çeşitli yönlerden desteklendi. Bugün sadece Dumbarton Oaks isimli araştırma merkezinin yaptığı yayınlar dikkate alınacak olsa dahi Bizans Araştırmalarının Dünyanın en yoğun araştırma sahalarından biri haline geldiği anlaşılabilir. Bizans tarihi araştırmalarına gönöl veren bilim adamları yaptıkları çalışmalarını arkeoloji, filoloji ve diğer sosyal bilim dalları ile işleyerek her yönüyle araştırmaktadırlar.

Bizans Tarihi Araştırmalarına gönöl vermiş olan bilim adamları arasında yer alan Georg Ostrogorsky, Igor Shevchenko, Cyrill Mango, Gyula Moravcsik, Vladimir Vasilievsky, Andreas Stratos, Charles Diehl yaptıkları genel ve özel çalışmalarla Bizans Tarihi Araştırmalarında unutulmaz izler bırakan bilim adamından sadece birkaçıdır. Bizans Tarihinin geneli ile ilgili olarak yapılmış en iyi çalışma kuşkusuz ki Georg Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi* ismi ile 1981 yılında Fikret Işıltan çevirisi ile Türk Tarih Kurumundan yayımlanmış eseridir. Yazar eserinin ana konu başlıklarında kaynaklarla ilgili bilgiler

vermektedir. Bunun yanında eser konu ile ilgili çok geniş bir bibliyografyaya sahiptir. Bu bakımdan eser hem Bizans İmparatorluğu için temel başvuru eseri haline gelirken diğer taraftan da araştırmacılara yol gösteren önemli bir eser haline gelmiş ve haklı bir ün kazanmıştır. Ostrogorsky'nin çalışmasının yanında A.A. Vasiliev'in *History of the Byzantine Empire* isimli iki ciltlik eseri mühimdir. 1964 yılında yayımlanan eserinde yazar Bizans İmparatorluğu'nun özellikle Balkanlar tarafına daha çok yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Bazı dış politika konularında Ostrogorsky'den daha çok eğilen bilim adamı bazı iç problemleri çok kısa ve genel bilgiler vererek geçmiştir. Bu durum eserine Ostrogorsky'nin eserine göre daha akıcı bir hava katmıştır. Bu genel çalışmaların yanı sıra daha özel bazı hacimli çalışmalar da vardır. Bunlardan birisi Bizans İmparatorluğu'nun ilk dönemleri ile ilgili olarak şu ana kadar yapılmış en iyi çalışmalardan biri Akatarina Christophilopoulou'nun *Byzantine History, 324-610* isimli eseridir. Amsterdam'da 1986 yılında yayımlanan bu çalışmanın ilk kısmında yazar, dönemle ilgili kaynakları ve geniş bir bibliyografyayı da araştırmacılara sunmaktadır. Siyasi tarihin yanında bazı kültürel ve dini konuların da eklenmesi ile çalışma oldukça kıymet kazanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun karmaşa içinde geçen VII. yüzyılı ile ilgili Andreas Stratos'un 1968-1974 yılları arasında dört cilt halinde yayınladığı *Byzantine Empire in the Seventh Century* isimli eseri Bizans tarihinin en karmaşık yıllarını incelemektedir. Çalışmasını coğrafyalara bölerek yapan Stratos aynı zamanda ekonomik ve sosyal tarihi de siyasi tarihin içine karıştırarak konuları bütünlükleri içinde ele almamızı sağlamaktadır. Bu yönü ile eser Bizans Tarihi araştırmalarında önemli ve haklı bir yer kazanmıştır. Bunun yanında J.F. Haldon'un 1990 yılında yayımlanan *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture* isimli eseri de aynı derecede kıymetlidir. Bizans İmparatorluğu'nun ekonomisi ve dış politikası ile ilgili olarak D. Obolensky'nin *Byzantine Commonwealth* isimli eseri konusunda en önemli eserdir. 1971 yılında yayımlanan eserde verilen bilgiler ve yorumlar son derece orjinaldir. Bunun yanında titizlikle hazırlanmış çok sayıda harita ve resim de okuyucuların ilgisini celbetmekte ve incelemeleri kolaylaştırmaktadır. Genel mahiyette yazılmış bu eserlerin yanında, Bizans Tarihi Araştırmaları, üç ve ya altı ayda bir çıkan Bizans Tarihi ile ilgili dergilerde yayımlanan makaleler ve yılda

birkaç defa toplanan sempozyumlarda sunulan tebliğlerle önemli bir bilim muhiti olma özelliğini sürdürmektedir.⁵⁶

İlim çevrelerince Bizans İmparatorluğu olarak anılan devlet esasen Roma İmparatorluğudur. İmparatorluk başkentinin 330 yılında Constantinopolis'e taşınması Roma İmparatorluğu'nda yeni bir sürecin başlamasına neden oldu. Başkent değişmesinin nedeni Roma İmparatorluğu'nun çok geniş sınırlara ulaşmasıydı. Bu geniş sınırların özellikle Doğu tarafında kalan toprakların yönetiminde Milattan önceki III. ve II. yüzyıllarda büyük sıkıntılar baş gösterdi ve bundan dolayı Roma İmparatorları, Roma'nın dışındaki kentlerde oturmaya başladılar. Bu durum bir süre sonra başkent değişmesi düşüncesini doğurdu. Başkent olarak Milattan önceki dönemlerde kurulmuş olan Byzantium seçildi. Bundan sonra kentte yoğun bir inşa süreci başladı ve 330 yılında kent ikinci Roma haline geldi.⁵⁷ Bu yıllar İmparatorluğun hala tek bir idarede olduğu dönemlerdir. Ancak 395 senesinde devlet iki idareye bölündü. Bu tarih Bizans İmparatorluğu'nun kuruluş tarihidir.⁵⁸ İmparatorluğun ikiye ayrılmasının ilk yüzyıllarında devlet Latin karakterini korudu. Hukuk kuralları, idari mekanizma ve ordu teşkilatlanması Roma geleneğini devam ettirmekteydi. Ancak Bizans İmparatorluğu'nun Doğu medeniyetlerinden etkilenmesi, devletin bu mekanizmalarını yavaşça Doğulaştırdı.⁵⁹ Bunun yanında Constantinopolis'te bulunan halkın Grek kimliği de İmparatorluğun kimliğini grekleştirdi.⁶⁰ Bununla

⁵⁶ Bizantinistik çalışmaları ile ilgili olarak bkz. Şerif BAŞTAV (1989), *Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay, Ankara, XIII-XVI.

⁵⁷ Steven RUNCİMAN (1956), *Byzantine Civilization*, Meridian Boks, New York, 24.

⁵⁸ Bu konuda bazı tarihlemeler öne sürülmüştür. Bu konudaki tartışmalar ile ilgili olarak bkz. Aikatarina CHRİSTOPHİLOPOLOU (1986), *Byzantine History, 324-610*, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam, 23. Biz bu konuda Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılma yılı olan 395 tarihini kabul ediyoruz. Zira 395 yılından önceki tarihler, Roma İmparatorluğu zamanında gerçekleşen olaylardır ve bu durum bu olayların Roma İmparatorluğu tarihi içinde değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

⁵⁹ İmparatorluğun Doğu karakteri taşıması ile ilgili olarak bkz. Bkz. (56), BAŞTAV, V.

⁶⁰ Devletin Latin karakterinden Grek kimliğine geçmesi ile ilgili olarak bkz. Auguste BAILY (yayın yılı yok), *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, I.C., Tercüman 1001 Temel Eser, yer yok, 29,155,156; H.W. HAUSSİNG (1971), *A History of Byzantine Civilization*, Thames and Hudson Limited, London, 29,30; L.B. MOSS (1962), *The History of the Byzantine Empire: An Outline, from A.D. 330 to the Fourth Crusade*, Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization, Clarendon Pres, London, 13.

birlikte onlar İmparatorlukları için Roma ve halk için ise Romalı demeye devam ettiler.⁶¹

İmparatorluğun Doğu ve Batı taraflarındaki ayrımın gerçekleştiği ilk yıllarda Bizans İmparatorluğu kendini büyük tehlikelerin içinde buldu. Bu tehlikeler batıda Alaric'in önderliğinde gelişen Got saldırıları ve Doğuda da Sasanilerin yarattıkları tehlike idi. Bizans İmparatorluğu tarihinin başladığı ilk yıllarda ortaya çıkan bu tehlikeleri Batı taraflarında Hunlar, Kutrigurlar, Avarlar, Slavlar, Bulgarlar, Macarlar, Peçenekler, Ruslar, Uzlar devam ettirdiler.⁶² Doğu tarafından ortaya çıkan Sasani tehlikesi de sonraki yıllarda Araplar tarafından devam ettirildi.⁶³ Bizans İmparatorluğu bu tehlikeleri çoğunlukla askeri yardım alma ve sınırlara tahkimatlar kurma yoluyla bertaraf etmeye çalıştı.⁶⁴ "Yakındakine karşı uzaktakini kullanmak" şeklinde kısaltılabilecek bakış açısı Bizans İmparatorluğu'nun dış politikasındaki temel öge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu maksatla Bizans İmparatorluğu Utrigurlar, Sabirler, Hazarlar, Peçenekler, Alanlar, Bulgarlar, Uzlar, Peçenekler, Ruslar, Kıpçaklar, Ermeniler ve daha pek çok topluluğu düşmanlarına karşı kullanmıştır. Güçlü düşmanlarına karşı yalnız kaldıkları zamanlarda ise nadiren büyük zaferler kazandılar. Bu zaferlerinde ise bazı istisnalar göz ardı edilecek olursa büyük toprak parçaları kazanamadılar. Kaybettikleri bazı toprak parçalarını yeniden ellerine geçirmeleri ise her zaman savaşla gerçekleşmedi. Buna en güzel örnek Slavlar tarafından istila edilen ve çağdaş Bizans kaynaklarında iki asır boyunca Sclavenia yani Slav ülkesi olarak anılan Yunanistan'daki Slavların Grekleşerek Bizans İmparatorluğu'na bağlanmasıdır.⁶⁵ Bizans İmparatorluğu'nun bu niteliği, güçlü düşmanları karşısındaki önemli bir ordu ve değişken sınırlarındaki daimi tahkimatıydı.

⁶¹ Bkz. (56), BAŞTAV, V; Wilhelm ENSSLIN (1962), *The Emperor and the Imperial Administration*, Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization, Clarendon Press, London, 268.

⁶² Bu ilişkiler için bkz. Bkz. (7), OBOLENSKY, 473-517.

⁶³ Bizans İmparatorluğu ile Arapların ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Ernst HONIGMAN (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İ.Ü.E.F. yay, İstanbul; W.E. KAEGI (2000), *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, Kaknüs yay, İstanbul; Cheikh SALİBA (1992), *Byzantium Wieved by the Arabs*, Ann Arbor, Cambridge, 30-41.

⁶⁴ Bkz. (60), MOSS, 13

⁶⁵ Bu bölgedeki Slav yerleşmeleri ile ilgili olarak bkz. Peter CHARANİS (1979), *On the Demography of Medieval Greece, A Problem Solved*, Balkan Studies/20, 193-218; Peter

Bizans İmparatorluğu'nun güçlenmeye başladığı dönemler genellikle İmparatorlar'ın şahsi başarıların ürünü olmuştur. I. Justinian, Herakleios, I. Basil, Romanus Lacapenus ve Tzemiczkes buna örnek olabilecek büyük İmparatorlardır. I. Justinian'ın Roma İmparatorluğu'nu tekrar kurmak için Kuzey Afrika, Sicilya, İtalya, İspanya ve Frank sınırlarına yapılan seferler, I. Justinian'ın şahsi başarısıdır.⁶⁶ Sasani Devleti'nin neredeyse Bizans İmparatorluğu'nun varlığını tehdit eden saldırılarının püskürtülerek Bizans İmparatorluğu'nun bölgenin en büyük gücü haline gelmesi de Herakleios'un şahsi başarılarıdır.⁶⁷ Ancak bu hükümdarlar bile bu başarılarını devam ettiremediler ve hayatta iken yarattıkları başarının yok oluşunu kendi gözleri ile gördüler. I. Justinian'ın parlak dönemi iktisadi yetersizliklerle; Herakleios'un şaşası ise uzun süreli Sasani savaşlarından askeri olarak yorgun düşmeleri, iktisadi buhranlar ve Araplar'ın yarattıkları tehlikeyi bastıramamaları ile yok oldu. Ortaya konulan büyük stratejiler her zaman çok büyük iktisadi temellere bağlıdır ve bu durum ile Bizans ekonomisinin arasındaki rabitanın çoğu zaman sağlanamamıştır.⁶⁸ Genellikle savaşlar için gerekli olan para halktan ek vergiler alınarak sağlanıyordu. Uzun süreli savaşlarda ise halkın bu ek vergileri sürekli vermesi mümkün olmuyordu. Ortaya çıkan bu durum da Bizans İmparatorluğu'nun savaşlardan çoğu zaman kaçmasını ve düşman olan devlete vergi vermek sureti ile barışı koruması durumunu beraberinde getirmiştir.⁶⁹

Bizans İmparatorluğu iktisadi zayıflığının yanında devlet organları arasında da büyük dengesizlikler yaşamaktaydı. Özellikle bir türlü halledilemeyen toprak reformları devletin kendi buyruğunda yaşayan güçlü asillere dahi söz geçiremediğini göstermektedir. Toprak reformunun halledilememesinin yarattığı iktisadi zarar bir yana bırakılacak olsa dahi halkın memnuniyetsizliği, tahtının en

CHARANİS, *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*, Dumbarton Oaks Papers, No. V (1950), 158-159.

⁶⁶ I. Justinian'ın dönemi ile ilgili olarak bkz. Bkz (60), BAILY, çev. Haluk Şaman, 57-101.

⁶⁷ Herakleios dönemi ile ilgili olarak bkz. W.E. KAEGI (2003); *Heraclius*, Cambridge University Press, Cambridge.

⁶⁸ Değişik zamanlarda Bizans Ordusunda yapılan askeri harcamalarla ilgili olarak bkz. Warren TREADGOLD (1995), *Byzantium and its Army (284-1081)*, Stanford University Press, California, 2,62. Savaşlar ve giderleri ile ilgili olarak da bkz. *a.g.k.*, 118-157.

⁶⁹ G. OSTROGORSKY (1981), *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK yay, Ankara, 93.

ufak bir sorun karşısında dahi sallanabileceğini bilen İmparator için büyük bir tehlike kaynağı olarak durmaktaydı. İmparator bu tehlikeyi çoğu zaman ağır ceza hukuku ile bertaraf edebiliyordu.⁷⁰ Saray içinde de askeri yönetim⁷¹ ile bürokrasi⁷² arasında da ayrı bir rabitasızlık dikkat çekmekteydi. Şan kazanmak isteyen komutanların veya askeri grupların baskıları ile uzun veya kısa süreli savaşların yapılması maliyenin hoşnutsuzluğu ile karşılanıyordu. Bu durum da askeriye ile maliyeye önem veren bürokrasinin birbirinden iyice kopmasına neden oluyordu. Bu gelişmeler Bizans İmparatorluğunda birbiri arkasından asker ve bürokrat kökenli idarecilerin gelmesi ile neticelenmiştir. Askerlerin başta olduğu dönemlerde askeri harcamalar çoğalıp seferler yapılırken, maliyecilerin idaresi esnasında askerler işlerinden atılmış, toprak reformları gündeme gelmiştir. Bu durum, devletlerin birbiri ile uyumlu olması gereken iki kanadını düşmanlığa sürükleyerek devletin daha da zayıflaması ile neticelendi.⁷³ Devletin güç kazanması için yeniden bazı düzenlemelerin yapıldığı dönemler çok olmuştur. Bunlardan en başarılısı kuşkusuz ki Herakleios'un Thema sistemini kurmasıydı. Bu sistem uzun yıllar boyunca kullanıldı. Ancak İmparatorluğun içinde bulunduğu zor durumların çözümlenmesini beraberinde getirmede.⁷⁴ Özellikle I. Basil zamanında pek çok sahada yapılan reformlarla devlet kendini bir ölçüde toparlamaya başladı ve bu durum kendini I. Basil'den sonraki hükümdarlar zamanında kendini iyice hissettirdi. Böylelikle I. Basil'in soyundan gelen ve Makedonyalıları sülalesi olarak anılan İmparatorlar Bizans İmparatorluğuna Altın Çağını yaşattılar. Özellikle bu hükümdarların dış siyasetlerinde izledikleri politikalar ve faaliyetleri Bizans İmparatorluğu'nu XI. yüzyılda bölgedeki büyük güçler arasına tekrar soktumuştur.⁷⁵

⁷⁰ Bizans İmparatorluğunun kanunları ile ilgili olarak bkz. Bkz. (61), ENSSLIN, 292,293.

⁷¹ Bizans İmparatorluğundaki askeri yapı ile ilgili olarak bkz. Bkz. (61), W. TREADGOLD, 87-118.

⁷² Bizans İmparatorluğundaki bürokrasi için bkz. ENSSLIN, *a.g.k.*, 280-290.

⁷³ BAİLY, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, 267-270.

⁷⁴ BAİLY, *a.g.k.*, çev. Haluk Şaman, 109; MOSS, *a.g.m.*, 13.

⁷⁵ Bu hükümdarların faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Charles DIEHL (1939), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. R.Yularkıran, Kanaat kitabevi, İstanbul, 85-105; A.A. VASİLİEV (1964), *History of the Byzantine Empire*, vol.I., The University of Winconsin Pres, Madison-Milwaukee.303-330.

2. İLK İLİŞKİLER

2.1. Sasani Tehlikesinin Ortaya Çıkması ve Herakleios'un İmparator Olması

VI. yüzyılı batı tarafından Bulgar, Avar ve onların ittiği Slavlarla; doğu tarafından Sasani saldırılarıyla geçiren Bizans İmparatorluğu VII. yüzyıla girildiği ilk yıllarda tekrar Sasani Devleti tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir. Bu tehlikeli durum üzerine Bizans İmparatorluğu ilk olarak Avar kağanı ile barış yapmıştır. Bu antlaşma ile Bizans İmparatorluğu sadece Avrupa kıtasında kalan topraklarını güvence altına almakla kalmamış aynı zamanda burada bulunan kuvvetlerini de doğu sahasına naklederek Sasaniilere karşı önlem almıştır.⁷⁶ Ancak Avrupa anakarasındaki Bizans mülklerini korumak ve kollamak için Balkanlardan getirilen olan bu kuvvetler Sasani ilerleyişini durdurabilecek güçte değildi.

Savaş 603 yılında Karoleringas ve Rousmian tarafından yönetilen kuvvetlerin Bizans şehirlerine saldırısıyla başladı. Bu iki komutanında daha savaşın ilk yılında pek çok Bizans kentini zapt etmesi savaşın şiddetini Bizans İmparatorluğuna anlatabilecek güçteydi. Bu saldırıları 605/606'da Mezopotamya ve Suriye; 606/607'de Filistin; 607/608'de Armenia ve Kapodokya; 609/610'da Apemea ve Edessa'nın işgal edilmesi izledi. Bu tarihte yani 610 yılında daha sonra Hazarlarla ilişki kuracak olan Kartaca yöneticisi Herakleios Bizans İmparatorluğu

⁷⁶ Herakleios öncesinde Bizans-Sasani savaşları için bkz. Bkz. (26), THEOPHANES, 420-427; Bkz. (69), OSTROGORSKY, 78,79.

tahtına oturdu. Onun tahta oturması ile 711 yılında yarı A-shih-na kanı taşıyan son ferdi Tiberios'un ölümüne kadar Bizans İmparatorluğu tahtının mutlak hanedanı ortaya çıkmış oldu. Sıkıntılı bir dönemde tahta oturan Herakleios halk tarafından büyük ümitler içinde coşkuyla karşılanmasına rağmen, başkenti Kartaca'ya taşımayı düşünecek kadar ümitsizdi.⁷⁷ Bu durum Sasani tehdidinin yarattığı korkuyu açıkça göstermektedir.

Bizans İmparatorluğu tahtında bu değişiklik yaşanırken Sasani ilerleyişi devam etmekteydi. Onlar 610/ 611'de Kayseri ve Kapadokya'yı; 612/613'te Şam'ı yağmaladılar. 613/614'te Filistin ve Kudüs'ü ele geçirdiler ve Hristiyanlar tarafından kutsal sayılan "Kutsal Haç"'ı ülkelerine götürdüler.⁷⁸ Kudüs'ün Sasanilerin eline düşüşünden sonra Herakleios Göktürk kağanı olan Shih-pi'den yardım istedi. Shih-pi onun bu elçilik heyetini olumlu karşıladı ve işbirliği yaptı.⁷⁹

Herakleios devam eden Bizans İmparatorluğunun tüm direniş noktalarını kıran Sasani ilerleyişi karşısında oldukça zor bir durumda kalmıştır. Bu durum üzerine, 616/617'de Hüsrev'e elçi göndererek barış istedi. Ancak Hüsrev'in hızını almış olan Sasani ilerleyişini kesmesi beklenemezdi ve Herakleios'un teklifini hakaretle reddetti. Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında elçilik heyetlerinin gidip geldiği sırada Avarlar da Bizans imparatorluğuna saldırdılar. Avarlar'ın yarattığı bu tehlikeli durum Bizans İmparatorluğunu iki ateşin arasında bıraktı. Ancak onların saldırıları devamlı olmadı ve Avarlar'a ödenen yıllık vergi miktarının artırılması ile⁸⁰ Avar saldırıları bertaraf edilebildi. Avarlarla yapılan bu antlaşma Herakleios'u büyük oranda rahatlattı ve böylelikle Herakleios, Avrupa kıtasında yer alan diğer Bizans kıtalarını da doğu tarafına kaydırabilme olanağı bulabildi. Böylelikle 620/621 yılına gelindiğinde Sasani devletine karşı saldırgan bir politika takibine başlanabildi. Öyle ki 626 yılına gelindiğinde muzaffer Bizans ordusu 5.000 Sasani esir ile birlikte Lazica'da kışlamıştır.

⁷⁷ *a.g.k.*, 86.

⁷⁸ Herakleios döneminde Sasanilerin ileri hareketleri ile ilgili olarak bkz. Bkz. (26), THEOPHANES, 431-438; Bkz. (69), OSTROGORSKY, 88, 89; NİCEPHOROS (1990), *Short History*, ed. Cyril Mango, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C., 45-53; MOSS, *a.g.m.*, 10.

⁷⁹ Omeljan PRİTSAK (2002), *Güneydoğu Avrasya'nın Türk Göçebeleri*, Türkler Ansiklopedisi, II.C., Ankara, 516,517.

⁸⁰ Bkz. (26), THEOPHANES, 433; Bkz. (69), OSTROGORSKY, *a.g.k.*, 93.

2.2. Herakleios'un Hazarlarla İlişki Kurması

Ard arda gelen Bizans başarılarından sonra İmparator Herakleios, Kafkaslarda bulunan Laz, Gürcü ve Abazlar ile ilişkiye geçti ve onların desteğini aldı. Fakat Herakleios'un Kafkaslarda kurduğu bu bağlaşıklık bir süre sonra bozuldu. Bundan sonra Herakleios Kafkas müttefiklerinin yerine Bizans'ın eski müttefiki olan ve bir süre öncesinde de iletişim kurmuş olduğu Türklerle ilişki kurmaya karar verdi.⁸¹ Bu maksatla Lazika bölgesinde bulunan⁸² Herakleios André isimli bir asilzadeyi⁸³ çeşitli hediyeler ve vaatlerle 625 yılında kuzeye, Tanrı dağlarının en uç noktasına kadar hakimiyet kurmuş olan Göktürklerin hakimiyetinde olan Hazarlara⁸⁴ gönderdi.⁸⁵ Hazarlar bu esnada bir Göktürk Yabgusu olan Yabgu Kağan tarafından yönetilmekteydiler.⁸⁶ Bu kişinin kimliği

⁸¹ Kevin Alan Brook Herakleios'un Türklerin hakimiyetinde bulunan Hazarlarla ilişki kurması hadisesini bu tarihten kısa bir süre önce hasıl olduğunu iddia ettiği bir Hazar saldırısı ile ilişkilendirmiştir. Kevin Alan BROOK (2002), *Hazar-Bizans İlişkileri*, Türkler Ansiklopedisi, II.C., Ankara, 473. onun bu iddiasını neye dayanarak ortaya attığı tespit olunamıyor. Fakat elimizde olan kaynaklar bu tarihten bir süre önce Sasanilere kuzeyden yapılan bir saldırıdan söz etmemekte olmaları Brook'un bu iddiasını çürütmektedir.

⁸² Andreas, STRATOS (1968), *Byzantine Empire in the Seventh Century (602-634)*, vol. I., Amsterdam, 199.

⁸³ MOVSES (1961), 87. Theophanes, Nicephoros ve Anastasius'un kaynak eserlerinde Herakleios'un Hazarla iletişim kurmak için kimi vasita olarak kullandığı kaydedilmemiştir. Kaynaklarımız sadece onların yardımının rica edildiğinden bahsetmektedirler. Bkz. (26), THEOPHANES, 446; Bkz. (78), NİCEPHOROS, 55; ANASTASİUS (1989), *Chronographia Tripartita*, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im Ostlichen Europa, Seri A: Lateinische namen bis 900, Band III, Stutgard, 79. Humiliori vero parte ipse (Heraklius) accepta in Lazicam properat et in ipsa degens Turcos ab Oriente, quos Chazaros nuncupant, in auxilium advocat.

⁸⁴ Bu dönemde Hazarların kullandığı unvanlar arasında Yabgu, Şad, Tudun ve Tarkan gibi Göktürklerin kullandığı unvanların varlığı, onların bu esnada Göktürklerin hakimiyetinde olduklarını açıkça göstermektedir. Bunun yanında Göktürk ailesinden olan Yabgu Kağan'ın varlığı da onların bu durumunu açıkça ispatlamaktadır.

⁸⁵ Bkz. (26), MOVSES, 87; Margit BİRO (1981), *Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Herakleios*, Acta Orientalia A.S.H., Tom/XXXV, 28. D.M. Dunlop André'nin Yabgu Kağan'a gönderilmesini Hazarların Bizans kuvvetleri ile birlikte kuşattığı 627 yılından sonraki bir tarihe tarihlenmiştir. Bunun yanı sıra aynı yazar Tiflis saldırısının 625 yılında yapıldığını da iddia ederek büyük bir kronolojik yanlışla düşmüştür. Douglas M. DUNLOP (1967), *History of the Jewish Khazars*, Schochen Boks, New York, 29. Ancak André'nin kuzey sahalara gitmesinin Yabgu Kağan'ın güneye inmesinden sonraki bir tarihte cereyan ettiği kaynaklarımızla sabittir. Dunlop'un ifadelerini Movses'in kayıtları ile karşılaştırınız. Bkz. (26), MOVSES, 87.

⁸⁶ Gerek Theophanes ve Anastasius, gerekse Movses'in kayıtlarında bu kişinin "hanedan arasında ikinci kişi" olarak gösterilmesi onun otoritesi yüksek bir kağan kardeşi olduğunu göstermektedir. Onun hanedan arasında ikinci kişi olarak gösterilmesi ile ilgili olarak bkz. Bkz. (26), THEOPHANES, 447, Bkz. (26), MOVSES, 87. Bkz. (83), Anastasius, 79. Kaynaktaki bu konu ile ilgili Latince kayıt

kesin olarak tespit edilememekle birlikte muhtemelen Tong yabgu'nun kardeşi Mo-ho olmalıdır.⁸⁷

André, Göktürklerin hakimiyetinde olan Hazar kuzeyinde olan sahaların yöneticisi konumunda olan Yabgu Kağan'ın yanına gitti. Yabgu Kağan'ın huzuruna çıkan Andre, Yabgu Kağan'a yüklü miktarda altın karşılığında Herakleios'a yardım etmesini rica etti. Bunun üzerine Yabgu Kağan Herakleios'un düşmanları ile savaşacağına dair söz verdi. Ortaya çıkan bu antlaşmadan sonra Yabgu Kağan, André'nin yanına 1.000 kişilik seçme suvari ve okçudan oluşan bir kuvvet verdi ve onu İmparator Herakleios'un yanına gönderdi. Bu birlikler Derbend istihkamlarında⁸⁸ bulunan Sasani güçlerine aldırılmadan⁸⁹ Kur nehrine

şöyledir. porro Chazari disruptis Caspiis portis Persidam adeunt in regionem Adrahigae una cum praeore suo Ziebil, qui dignitate secundus erat a chagano. Kaynaklarımızdan sadece Movses'te bulunan bir bilgiye göre bu kişi aynı zamanda "Kuzey'in hükümdarı" olarak görünmektedir. Bkz. (26), MOVSES, 87, Bu bilgi Theophanes ve Nicephoros' ta yer almamasına rağmen Movses'teki kayıt ve bu kişinin Kafkaslarda faaliyet göstermiş olması onun bu bölgelere yakın bir bölgede yönetici olarak bulunduğunu göstermektedir. Bundan dolayı Movses'in bu konudaki kaydının güvenilir olduğunu düşünüyoruz. Bununla birlikte Yabgu Kağan'ın bu sahaların yöneticisi olduğu ile ilgili Movses'teki kayıt D.M. Dunlop tarafından şiddetle eleştirilmiş ise de onun yaptığı açıklamalardan olayları karıştırdığı açıkça anlaşılmaktadır. D.M. Dunlop'un eleştirisi için bkz. Bkz. (85), DUNLOP, 31.

⁸⁷ M.I. Artamanov (2004), *Hazar Tarihi*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge yay, İstanbul, 197. D.M. Dunlop ise bu kişinin Tong Yabgu olduğu görüşündedir. Bkz. (85), DUNLOP, 31. P.B. Golden da J. Marquart'a dayanarak bu kişinin Batı Göktürk devletinin hükümdarı olan Tong Yabgu ile özdeşleştirmiştir. J. Marquart'ın iddiasından hareketle P. B. Golden'in iddiası ile ilgili olarak bkz. Bkz. (21), BARTOLD- GOLDEN, 1172. Omeljan Pritsak da bu kişinin Tong Yabgu olduğunu belirtmektedir. Bkz. (79), PRITSACK, 517. Ahmet Taşağıl da Yabgu Kağan'ın Tong Yabgu olduğunu düşünür. Bkz. (11), TAŞAĞIL, 93. W.E. Kaegi de bu kişinin Tong Yabgu olduğu görüşündedir. Bkz. (67), KAEGI, 143. Fakat bu kişi ile ilgili olarak "hanedan arasında ikinci kişi olduğu" ile ilgili Movses, Theophanes, Nicephoros ve Anastasius'ta yer alan kayıtlar bu kişinin Batı Göktürk Devletinin hükümdarı Tong Yabgu olmadığını göstermektedir. Bkz. (26), THEOPHANES, 446; Bkz. (26), MOVSES, 87; Bkz. (83), ANASTASIUS, 79. Bu Latince kayıt şöyledir. porro Chazari disruptis Caspiis portis Persidam adeunt in regionem Adrahigae una cum praeore suo Ziebil, qui dignitate secundus erat a chagano. Bunun yanında bazı kronolojik deliller de onun bu esnada kesinlikle Kafkaslarda olmadığını açığa çıkarmaktadır. Bunlardan bir tanesi Tong Yabgu'nun 626 yılında Hintli Rahip Prebhakamitra ile görüşmesidir ki, Yabgu Kağan'ın 626 yılının büyük bir kısmını Kafkaslarda geçirmiş olmasına bakacak olursak Tong Yabgu'nun Yabgu Kağan olmadığı ortaya çıkar. Bu görüşme için bkz. Bkz. (11), TAŞAĞIL, 93.

⁸⁸ Bu istihkamlar bölgenin en önemli geçiş yolu olan Derbend geçidi yolu ile güney sahalara yapılacak olan saldırıları engellemek için inşa edilmiştir. Bu istihkamlar için bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 159-171. L.N. GUMILEV (1999), *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Birleşik yay, İstanbul, 128,129.

⁸⁹ Bkz. (26), MOVSES, 87. Artamanov'a aynı kaynaktaki bilgileri aktarmasına rağmen Derbend istihkamlarında Hazarların savaştıklarını dile getirir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 196. Ancak kaynağın ifadesi böyle bir savaşın vuku bulmadığını göstermekte olmasından Artamanov'un bu bilgisi kabul edilemez görünmektedir. Movses'teki kayıtlar ile ilgili olarak bkz. Bkz. (26), MOVSES, 87

geldiler ve oradan da deniz yolu ile İmparator'un kampına dahil oldular.⁹⁰ Bu bin kişilik kuvvet İmparatorun askeri kampına ulaştıktan sonra kendi geleneklerine göre törenler yaptılar ve sonrasında Herakleios ile görüşerek İmparatorun isteklerini öğrendiler. Ancak bu kuvvetler asıl Hazar askeri gücünü oluşturmaktan ziyade André'nin yanına verilen kolluk kuvvetleriydi. Bu birlikleri daha sonra asıl Hazar askeri kuvveti izlemiştir. Bu asıl Hazar kuvvetlerinin başında Şad unvanlı bir kişi bulunmaktaydı.⁹¹ O hadsiz hesapsız bir kuvvetle bölgeye girip Kafkaslarda bulunan Atrpatakan'ın bir kısmını yakıp yıktı ve pek çok Hristiyan'ı esir aldı yada öldürdü.

Şad'ın bölgede yarattığı etki kısa süre sonra Sasani sarayı tarafından fark edildi ve Sasani hükümdarı Hüsrev, Şad'a bir elçi gönderdi. Bu elçilik heyetiyle Hüsrev, Hazar kuvvetlerinin geri çekilmesi ya da kendi saflarına katılmasını, bunun karşılığında da Şad'a verilen kıymetli eşyaların iki katını vereceğini taahhüt etti. Bu tekliflerden sonra Şad, Tarkan⁹² unvanlı elçisini Hüsrev'e göndermiştir. Tarkan unvanlı elçi Hüsrev'e Şad'ın Bizans İmparatorluğu ile müttefik olduğunu bildirdikten sonra, Sasanilerin işgal ettikleri Bizans kentlerini boşaltmaları, Bizanslı esirlerin iadesi ve Bizanslılarca kutsal sayılan "Kutsal Haç"ın geri verilmesi isteklerini sundu. Bunlar yapılmadığı takdirde, "Tüm dünyanın hükümdarı"nın bölgeye geleceğini ve Hüsrev'in ülkesini mahvedeceği notasını verdi.

Elbette Hüsrev'in yakıp yıkılan onlarca Bizans kentine karşılık birkaç yerin yakılıp yıkılması sonrasında bu istekleri yerine getirmesi beklenemezdi. Şad'a

⁹⁰ Askeri kampın neresi olduğu da Movses'in kaydından kesin olarak tespit olunamıyor. Artamanov'a göre burası Trabzon idi. Bkz. (87), ARTAMANOV, 196. D.M. Dunlop'a göre ise burası Constantinopolis'tir. Bkz. (85), DUNLOP, 29. W.E. Kaegi Heracleios'un 624 yılı ile 628 yılları arasında hiçbir şekilde Constantinopolis'te olmadığını ifade etmektedir. Bkz. (67), KAEGİ, 122. O Herakleios'un tam olarak nerede bulunduğu tartışmasına girmeden Lazica bölgesinde olduğunu ifade etmektedir. *a.g.k.*, 142. Bu konuda yeni bir belge bulunana kadar Kaegi'nin verdiği coğrafyayı kabul etmek daha makul görünmektedir.

⁹¹ Bkz. (26), MOVSES, 88. Şad'ın ve daha sonra bölgeye gelecek olan Jebu'nun faaliyetleri için ayrıca bkz. Bkz. (21), BARTHOLD-GOLDEN, 1172.

⁹² Tarkan unvanı Türkler'in yaygın olarak kullandıkları bir unvandır. Askeri ve idari yetkileri birleştiren üst düzeyde bir unvandır. Buna rağmen yukardaki hadisede Tarkan'ın Şad'ın buyurup altında bulunuyor olması bu unvanın Şad'tan daha büyük yetkilere sahip olmadığını açıkça göstermektedir. Bu unvan ile ilgili daha fazla malumat almak için bkz. Wolfram EBERHARD (1945), *Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında*, Belleten, C. IX, S.XXXV, 319-337.

yazdığı mektupta bu istekleri yerine getirmeyeceğini dile getirdi. Ayrıca o bu mektupta Şad'ın hükümdarı olan Kağan'dan “kardeşim” olarak söz ederek aralarındaki yakın ilişkileri dile getirdi. Bunun yanında, Göktürklerle kendi ailesi arasında kurulmuş olan akrabalık ilişkilerini de dile getirdi. Bu akrabalık ilişkisi kuşkusuz ki, İstemi Kağan'ın kızının Sasani hükümdarına eş olarak verilmesi hadisesiydi.⁹³

Bu yazışmalardan sonra Hüsrev Şad'ın verdiği bu notayı dikkate almadı. Bundan sonra Şad'ın “Tüm dünyanın hükümdarı” olarak söz ettiği Yabgu Kağan içinde Bulgarlar'ın da olduğu çok kalabalık bir ordu ile 627 yılında bölgeye girdi. Bu olay, bölge tarihinde X. asrın ortalarına kadar rol oynayacak olan Hazarların bölgeye gerçekleştirdikleri ilk ciddi harekattır.⁹⁴ Yabgu Kağan'ın gelişi üzerine Hüsrev durumun ciddiyetini anlamış ve Albanya'nın merkezi olan stratejik ve güçlü kalesi Partaw'ı tahkim ettirmiştir. Partaw'ın yanında Çolay yani Derbend geçidinin de hızlı bir şekilde tahkim edilmesi için bölgeye pek çok zanaatkarlar ve taş ustaları gönderildi. Hüsrev bu önlemlerle Hazarlara karşı savunma politikası takip edeceğini göstermiş oldu.⁹⁵ Ancak burada bizi ilgilendiren konu Herakleios ve müttefiklerinin faaliyetleri esnasında savunma politikası takip etmeyen, bölgeyi böyle istihkamlarla güçlendirmeyen Hüsrev'in, Hazarların ortaya çıkmasıyla

⁹³ Bu evlilik ilişkisi için bkz. Bkz. (11), TAŞAĞIL, 87,88.

⁹⁴ Movses onun bölgeye ilk giriş tarihi olan 627 yılındaki faaliyetlerini Şad'ın bölgeye yaptığı saldırılar sonrasında ele geçen zenginliklerle ilişkilendirmiştir. Bkz. (26), MOVSES, 88. Artamanov'da bu görüşü kabul etmektedir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 197. Fakat kuzey sahaların yöneticisi konumunda olan Yabgu Kağan'ın Şad yolu ile bu zenginliklere ulaşabileceği gayet açıktır. Bundan dolayı Movses'in de onun bu görüşüne bağlı kalan Artamanov'un da saptamalarının yanlış olduğu görülmektedir. Thomas Schaub Noonan ise Hazarların bölgeye Güney Kafkasya'da kendilerine bağlı vergi ödeyen sahalar için geldiklerini iddia etmektedir. Thomas Schaub Noonan (1992), *Byzantium and Khazars: A Special Relationship?, Byzantine Relationship*, ed. Jonathan Shepard, Byzantine Diplomacy, Variorum, 128, 129. Noonan'ın görüşü Yabgu Kağan'ın bölgeye ikinci geliş tarihi olan 628 yılı için kabul edilebilir bir görüş olmasına rağmen 627 yılı faaliyetlerinde onun doğrudan böyle bir amaç taşıdığı ile ilgili kanıt oluşturabilecek herhangi bir faaliyette bulunmamıştır. Bunun yanında onun 627 yılında hakim olduğu Partav gibi kentlerde idare kurmaması da Noonan'ın görüşünü haksız çıkarmaya yetmektedir. Zira eğer Yabgu Kağan 627 yılı faaliyetlerinde bölge bazı sahaları kendine bağımlı hale getirmeyi amaçlamış olsa idi en azından bu kentte bir Hazar idaresinin kurulması söz konusu olması gerekirdi. Eldeki kaynakların verdiği bilgiler ve siyasi olayların devamından onun 627 faaliyetlerini bir “keşif seferi” olarak değerlendirmeyi yeni bir belge bulunana kadar daha makul görmekteyiz.

⁹⁵ Ancak burada bizi ilgilendiren konu Herakleios ve müttefiklerinin faaliyetleri esnasında savunma politikası takip etmeyen, bölgeyi böyle istihkamlarla güçlendirmeyen Hüsrev'in, Hazarların ortaya çıkmasıyla birlikte bu politikasını değiştirmiş olmasıdır. Bu politik değişikliği bölgeye giren Hazar kuvvetinin sayı ve niteliğinin Sasani sarayında uyandırdığı korkuyu göstermesi açısından önemlidir.

birlikte bu politikasını değiştirmiş olmalıdır. Bu politik değişiklik bölgeye giren Hazar kuvvetinin sayı ve niteliğinin Sasani sarayında uyandırdığı korkuyu göstermesi açısından önemlidir.

Bu güçlü tahkimatlara rağmen Derbend Hazar ordusunun saldırılarına dayanamadı. Şehre hakim olan Hazar askerleri kentte katliama başladılar ki Movses bu olayları oldukça dramatik bir şekilde anlatmaktadır.⁹⁶ Bu katliam sıranın kendine geldiğini düşünen Partaw sakinleri arasında karışıklık yarattı. Bunun üzerine kentte bulunanlar uzun tartışmalardan sonra Arçah vilayeti dağlarına kaçmaya başladılar. Ancak Uti vilayetinde yer alan Kalankatuk'un karşısında yer alan bir dağda Hazar atlıları onlara yetiştiler ve büyük bir kısmını katlettiler ve geri kalanları Arçah'a ulaşabilmeyi başardı. Bu olaylar olurken Partaw kentinin valisi de Sasani sınırlarına çoktan kaçmış bulunuyordu. Kalankatuk saldırısından sonra Yabgu Kağan ve ordusu Tiflis önlerine geldiler.

2.3. Yabgu Kağan ile Herakleios'un Buluşmaları

Geçtiği yerleri yakıp yıkan Yabgu Kağan⁹⁷ 627 yılında Tiflis önlerine geldi. Onun karargahına bir süre sonra da, Herakleios önderliğindeki Bizans İmparatorluk ordusu geldi.⁹⁸ Bundan sonra taraflar seromoni yaparak birbirlerini selamlamışlardır.⁹⁹ Böylelikle müttefiklikleri karşılıklı görüşmelerle onaylanan Bizans ile Hazarlar müttefik kuvvetler sıfatı ile birlikte Tiflis kalesini kuşatmışlardır.¹⁰⁰

Diğer taraftan bu karşılıklı görüşmeler Sasani başkentinde dikkatle takip edilmekteydi.¹⁰¹ Bundan sonra kentin ele geçirilmesi için abluka siyaseti takip eden müttefik ordular kaleye genel bir taarruza karar verdiler. Bu maksatla kuzeyden ve batıdan Bizans ve Hazar kuvvetleri gelerek kentin çevresini büyük

⁹⁶ Bkz. (26), MOVSES, 84.

⁹⁷ Bu kişi Theophanes'teki Ziebel ile aynı kişidir.

⁹⁸ Bkz. (26), THEOPHANES, 447. Bkz. (26), MOVSES, 85. Bununla birlikte Tiflis kalesi önüne Herakleios'un daha önce geldiği yolunda iddialar da yapılmıştır. Artamanov ise İmparatorun Tiflis kalesinin önüne Yabgu Kağan'dan daha önce geldiğini ifade etmektedir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 199,200. Stratos da Herakleios'un kalenin önünde olduğunu kabul eder. Bkz. (82), STRATOS, 201. Çoğu zaman birbirinden farklı bilgiler veren Theophanes ve Movses'in kaynak eserlerinin bu konuda uzlaşma sağlamaları bizi Yabgu Kağan'ın Tiflis önlerine daha önce geldiği yönünde düşündürmektedir. Bununla birlikte Yabgu Kağan'ın Tiflis kalesini ancak Herakleios'un gelişi ile kuşattığı Movses'in Tiflis kuşatmasını ancak onun gelişinden sonra anlatması sayesinde anlamak mümkündür.

⁹⁹ Bu törenlerle ilgili olarak bkz. Bkz. (26), THEOPHANES, 447; Bkz. (78), NİCEPHOROS, 55. Theophanes ve Nicephoros'un kaynak eserlerinde verilen bu törenler birbirinden oldukça büyük farklılıklar arz etmektedir. Bu iki kaynak arasında hangisinin daha doğru bilgiler verdiğini tespit etmek neredeyse mümkün değildir. Fakat her iki kaynak metine de verilen törende tarafların birbirlerine büyük bir hürmet gösterdikleri açıktır. Movses'in kayıtlarında ise bu törenler yer almamaktadır. O sadece karşılıklı hediyelerin verilmesinden bahsetmektedir. Bkz. (26), MOVSES, 85. Movses'teki bu bilgi hem Theophanes hem de Nicephoros'ta da yer almaktadır. Bundan dolayı Theophanes ve Nicephoros'un verdiği bilgilerin doğru olduğu, Movses'in ise bu bilgileri atlamış olduğu yada değinmeden geçtiğini düşünmek daha makuldür.

¹⁰⁰ Bu kuşatma ile ilgili olarak bkz. Bkz. (26), MOVSES, 85. Bkz. (85), M. Biro, 128,129. Kuşatmada Hazarların faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. *a.g.m.*, 131. Theophanes ve Nicephoros Ziebel'in Herakleios ile görüşmesinden sonra çok fazla kalmayarak çekilip gittiğini belirtmektedir. Bkz. (26), THEOPHANES, 447; Bkz. (78), NİCEPHOROS, 55. Fakat bölgeye Herakleios'a yardım maksadı ile gelmiş olan Yabgu Kağan'ın sadece törenler yapmak için veya Herakleios'a asker teslim etmek için gelmesi makul bir görüş değildir. Bundan dolayı Yabgu Kağan'ın Tiflis Kuşatmasında Herakleios'a yardım ettiğine ilişkin Movses'in kayıtları bize göre daha muteberdir.

¹⁰¹ Movses bundan sonra bölgeye bir Sasani ordusunun gönderildiğini kaydetmektedir. Bkz. (26), MOVSES, 85. Ancak bu ordunun müttefik kuvvetlerle herhangi bir savaş yapmamış olması bunun bir ordudan çok askerlerin refakatinde kaleye gönderilen bir erzak konvoyu olduğu düşündürmektedir.

bir insan kalabalığı ile kapladılar.¹⁰² Bizans ordusundaki mühendisler de mancınık gibi kuşatma silahları yaptılar. Kur ırmağından da taş temin edildi. Bundan sonra Hazar-Bizans genel taarruzu başladı. Mancınıklarla kaleye fırlatılan taşlarla surlar çökmeye başladı ise de kalenin müdafileri bu gedikleri kapatabilmişlerdir. Ancak müttefik kuvvetlerin kayıplarının çoğalmasında karşısında müttefikler kaleyi abluka yolu ile düşürmeyi kararlaştırdılar. Bu kararın alınmasından sonra, Yabgu Kağan bir sonraki sene tekrar geleceği sözünü vererek buradan ayrıldı.¹⁰³

Yabgu Kağan'ın Herakleios'tan ayrılmasından sonra, Tiflis halkı kale suruna bir balkabağı çıkardılar. Bu balkabağını çeşitli tasvirlerle¹⁰⁴ Yabgu Kağan'a benzetmeye çalıştılar. Sonra kaleden İmparator Herakleios'a "İmparator bak! Dön ve ibadet et. Bu Yabgu Kağan" diye bağırdılar. Bu ayrıntı Tiflis halkının gözünden Herakleios ile Yabgu Kağan'ın ilişkisini betimlemektedir. Buna göre kuşatma esnasında Herakleios, Yabgu Kağan'a karşı olan davranışları ona oldukça bağlı bir tablo çizmiş olmalıdır.

Bu esnada bölgeden ayrılan Yabgu Kağan Herakleios'a 40.000 asker bırakmıştır.¹⁰⁵ Yabgu Kağan'ın ülkesine dönmesinin ardından Herakleios Tiflis kalesinin önünde daha fazla oyalanmadı ve yanında bulunan Hazar askerleri ile birlikte Sasani ülkesine doğru ileri hareketına başladı. Herakleios Hazar

¹⁰² Bkz. (26), MOVSES, 85. Bu durum bölgede Tiflis kuşatmasına katılmayan önemli ölçüde bir Hazar kuvvetinin varlığını ortaya koymaktadır.

¹⁰³ W. E. Kaegi Theophanes'i referans göstererek Yabgu Kağan'ın, Herakleios'un ayrılmasından sonra Tiflis kalesi önlerinde kalarak kuşatmaya devam ettiğini belirtmektedir. Bkz. (67), KAEGİ, 158. Theophanes'te böyle bir bilgi bulunmadığı gibi bunu düşündürecek herhangi bir ayrıntı da bulunmamaktadır. Bkz. (26), THEOPHANES, 447. W.E. Kaegi'nin bu hususta Theophanes yerine Anaonim Gürcistan Tarihini referans vermesi gerekmektedir. Zira Yabgu Kağan'ın Herakleios'un ayrılmasını müteakip Tiflis kalesini kuşatmaya devam etmesi ve sonunda da ele geçirmesi bu kronikte anlatılmaktadır. *Gürcistan Tarihi*, 192,193. Anonim Gürcistan Tarihi'nin yazarı bu satırları yazarken Yabgu Kağan'ın 628 yılındaki II. Tiflis kuşatmasındaki hadiseleri I. Kuşatma esnasında yaşananlarla karıştırarak tek bir kuşatma olarak bahsettiği açıktır.

¹⁰⁴ Bkz. (26), MOVSES, 85.

¹⁰⁵ Bkz. (26), THEOPHANES, 448. Bkz. (83), ANASTASİUS, 79. Kaynaktaki Latince kayıt şöyledir. ...huius sermonibus delectatus et eius tam vultum quam prudentiam admiratus, electisque Zihebil quadraginta milibus virorum fortium dedit ea in auxilium imperatori. Movses'in kayıtlarında ve Nicephoros'un kayıtlarında böyle bir askeri gücün bırakıldığı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Yabgu Kağan'ın 627 yılında Herakleios'un yanından ayrılarak kuzeyde bulunan sahalara gidişinin ardından Tiflis kalesinin burçlarına onu tasvir etmek maksadı ile çıkarılan balkabağının Yabgu Kağan'ın bilgisi dahilinde olması onun bu haberleri, Herakleios'un yanında bir kısım Hazar askerinin veya görevlisinin varlığını düşündürmektedir. Bundan dolayı biz

askerleriyle birlikte Atropene kentine geldiler. Burada bulunan Sasani ordusunu şaşkınlığa uğratarak şehre hakim oldular. Buradan Nahcivan geldiler ve oradan da Sasaniilere ait köy ve kentleri zapt ederek¹⁰⁶ Urmiye'ye vardılar.¹⁰⁷ Bundan sonra Herakleios dağ geçitlerini kullanarak Asurya'ya ilerlemeyi düşünüyordu ki Hazar kuvvetleri bu esnada onun yanından ayrıldılar.¹⁰⁸ Bundan sonra Herakleios bu dağ geçitleri yolunu kullanarak Asurya'ya girdi ve Sasaniilerle olan mücadelesine devam etti.¹⁰⁹ Ninive önlerinde yapılan savaşla da Herakleios Sasaniilere karşı büyük bir avantaj sağladı..

Ninive meydan muharebesinde Sasani ordusunun büyük bir kayıp vermesi, Sasani tarafında büyük iç karışıklıkların çıkmasına neden oldu. Büyük komutanlar ile satraplar Hüsrev'e karşı cephe almaya başladılar. Sonrasında bu muhalefet gruba Hüsrev'in oğlu da katıldı ve böylelikle isyancı grup meşruiyet kazanarak daha da kuvvetlendi. Bunun üzerine Hüsrev öldürüldü ve yerine oğlu Kovrad geçti.¹¹⁰ O da hemen Bizans İmparatorluğu ile barış görüşmelerine başladı.¹¹¹ Varılan antlaşmanın şartları Sasaniilerin zapt ettikleri Bizans kentlerinden ve topraklarından çekilmeleri, Bizanslı savaş esirlerinin iadesi idi.¹¹² Barış antlaşmasının Bizans'ın yanında Hazarlara da sunulup sunulmadığı bilinmemektedir. Bununla beraber Theophanes'te iki komutan arasında geçen dialogda bir Sasani komutanının "Bizanslılara ve Türklere ödenen verginin

Theophanes'in, bu esnada Herakleios'un yanında 40.000 Hazar savaşçısı olduğu yönündeki kaydını doğru olarak değerlendiriyoruz.

¹⁰⁶ Kevin Alan Brook Hazarların bu esnadaki faaliyetlerini Bizans ordusu ile giriştikleri faaliyetlerden ayırarak bu yerleşim birimlerinin Hazar hakimiyetine alındıklarını ifade etmektedir. Bkz. (81), BROOK, 473. Kaynaklarımız bu kentlerde idarenin kurulduğunu belirtmemeleri Brook'un iddiasına ihtiyatlı yaklaşmamıza neden olmaktadır. Hazarların bu faaliyetlerini Bizans ordusuna yardım maksadı ile yapmış olmaları bu kentlerin Bizans egemenliğine geçtiklerini düşündürmektedir.

¹⁰⁷ STRATOS, *a.g.k.*, 209. Theophanes bu kuvvelerin Eylül ayında soğukların bastırması ve Sasani direnişi dolayısıyla Herakleios'tan ayrıldıklarını ifade etmektedir. Bkz. (26), THEOPHANES, 449 Theophanes'in bu kaydına Stratos Paskalya Kroniği, Suriyeli Michael ve Bar Habreus'un kayıtlarına dayanarak çok haklı bir şekilde itiraz etmiştir. Bkz. (82), STRATOS, 207. Bu kaynakların verdikleri bilgilere göre Stratos Hazar kuvvetlerinin Herakleios'un yanından ayrılma tarihini Mart 628 olarak saptamaktadır ki oldukça makul bir tarihlendirme olarak karşımızda durmaktadır. *a.g.k.*, 208. M. Biro ise bu konuda daha değişik düşünmektedir. Bkz. (85), BİRO, *a.g.m.*, 132.

¹⁰⁸ Hazarların Herakleios ile birlikte yaptıkları bu seferle ilgili olarak bkn (82), STRATOS, 208, 209, 221

¹⁰⁹ Herakleios'un, yanında bulunan Hazar kuvvetlerinin ayrılmasından sonraki faaliyetleri ile ilgili olarak bknz. *a.g.k.*, 204-248.

¹¹⁰ Hüsrev'in iktidardan indirilmesi ile ilgili olarak bknz. *a.g.k.*, 223-229.

¹¹¹ Kovrad'ın Herakleios ile yaptığı barış antlaşması ile ilgili olarak bknz. *a.g.k.*, 229-231.

artırılması” yoluyla barışın elde edilebileceğinin dile getirmesi savaşta Türklerin de Bizans gibi muhatap alındığını ve onların savaşdaki rolünün Bizans ile aynı kabul edildiğini gözler önüne sermektedir. Buna rağmen, Hazarlara bir anlaşma metni sunulup sunulmadığına dair bir bilgimiz yoktur. Sunulmuş idiyse de Hazarların bu anlaşma metnini kabul etmedikleri, bundan sonraki faaliyetlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

¹¹² Bkz. (26), THEOPHANES, 457.

2.4. Hazarlar'ın Albanya'da Hakimiyet Kurmaları

Bizans-Sasani savaşı bir antlaşma ile bitirilmiş olmasına rağmen Hazarlar için savaş daha bitmemişti. Bir sene önce geleceğine dair söz vererek kuzeydeki sahasına dönen Yabgu Kağan, Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasında barış antlaşmasının yapılmasından kısa bir süre sonra başlarında oğlu olan Şad komutasındaki ordusunu bölgeye sevk etti.¹¹³ Hazar birliklerinin başında olarak Şad, bir sene önce Hazar-Bizans müttefik kuvvetlerinin kuşattıkları Tiflis kalesi önüne geldi. Daha önceki kuşatmada kale çeşitli kuşatma silahlarına sahip olan Bizans- Hazar müttefik ordularına iki ay dayanabilmişti. Ancak kale 628 yılında Yabgu Kağan'ın buraya gelmesi ile tekrar kuşatma altına düştü. Kısa süre sonra da kale Hazarların eline düştü. Hazarların kaleye hakim olmasından sonra yaşananlarla ilgili Movses oldukça dramatik bilgiler vermektedir: “Tek bir vücutmuşcasına kılıçlarını çekerek surlara hücum ettiler. Birbirlerinin üstüne çıktılar, sayıları o kadar çoktu ki surlara hakim oldular. Kara bir gölge kentin üzerine indi. (...) Bu durumda hiç kimsenin ailesi için endişelenecek zamanı yoktu. (...) Bazıları kilere saklanıyor bazıları ise lağımlara saklanıyorlardı. Pek çoğu ise kiliseye sığınmışlardı. Annelerin oğulları için çığlıkları kuzuları için meleşen koyun sürüsü gibiydi. (...) Hiç kimsenin sağ kalmadığını anlayınca Hazarlar kılıçlarının kana yeterince doğduğunu anladılar.”¹¹⁴

Yabgu Kağan kente hakim olmasından sonra kendisinin Herakleios'tan ayrılmasından sonra kale surlarına çıkarılan ve kendisini tasvir eden balkabağının yapılışından sorumlu tuttuğu biri Sasani diğeri de yerel yönetici olan iki görevlinin derilerini yüzdürdü ve içlerini samanla doldurttu. Bundan sonra bunları Tiflis kalesi surlarına astırdı. Bundan sonra Yabgu Kağan komutayı Şad'a bırakıp ülkesine geri döndü. Gitmeden önce ona Albanya'ya ilerlemeleşi talimatını verdi

¹¹³ Bkz. (26), MOVSES, 94.

¹¹⁴ *a.g.k.*, 94,95. Ayrıca karş. Bkz. (87), ARTAMANOV, 201,202.

ve “Eğer onların (Albanyalıların) ülkesinin asilleri ve liderleri oğlumdan önce gelir, ülkeleri benim hakimiyetime girer ve şehirlerini, kalelerini ve pazarlarını orduma teslim ederlerse onların bana hizmet etmek için yaşamalarına izin verin.” diye emretti.¹¹⁵ Yabgu Kağan’ın bu emri ile Hazar ordularının Derbend ve Tiflis’te gerçekleştirdikleri katliamları anlamak mümkündür. Buna göre onlar kendilerine direnen kentleri hakimiyetlerini reddettiklerini kabul etmekte ve bundan dolayı şehirde bulunanları katletmekteydiler. Şad’ın aşağıda göreceğimiz çeşitli hadiselerde Albanya halkının Yabgu Kağan’ın hakimiyetini kabul etmelerini müteakip buradan alınan esirler serbest bırakılmışlardır.

Yabgu Kağan’ın bu sözlerinden çıkarılan bir başka sonuç ise, Hazarların Kafkas politikalarını değiştirmiş olmalarıdır. Zira daha önce Herakleios’un müttefiki sıfatı ile bölgeye gelen Hazarlar açıkça görüldüğü üzere, bu sefer 627 yılından farklı olarak bölgeyi hakimiyetleri altına almak için gelmişlerdir.¹¹⁶

Yabgu Kağan’ın Tiflis önlerinden ayrılmasından sonra, Hazarların burada yeni bir idare kurmadıkları ve çekilip gitmişlerdir.¹¹⁷ Şad bundan sonra Yabgu Kağan’ın isteğine uyarak Albanya hakimi olan Sasani yöneticisine bir elçi gönderdi. Yönetici Şad’ın isteklerini önce kabul etmedi ise de, sonra ülkesine kaçtı ve böylelikle kentin idaresi Katolik Viroy’a kaldı. Katolik Viroy hem Hazarlardan hem de Sasanilerden ürküyordu ve bundan dolayı hem Sasanilere ne yapması konusunda elçiler gönderiyor bir yandan da Hazarları oyalıyordu. Sonrasında

¹¹⁵ Bkz. (26), MOVSES, 95.

¹¹⁶ L.N. Gumilev onların bu hareketlerinin temel nedenini Constantinopolis’e kadar uzanan İpek yolunu kendi kontrolleri altına almak istemelerine bağlamaktadır. Bkz. (88), GUMİLEV, *Eski Türkler*, 254. Gerçekten de Anuşirvan’ın İpek yolu’nun İran üzerinden geçen kısmını bloke etmelerinden sonra Göktürklerin kuzey taraflarında faaliyet göstermeleri İpek yoluna alternatif bir istikamet bulma arayışı olarak değerlendirmeye oldukça müsaittir. Bununla birlikte bu durumu ortaya koyabilecek belgelerden mahrum olmamız nedeni ile L.N. Gumilev’in görüşü yeni bir belge bulunana kadar ihtiyatla karşılanmalıdır. Thomas Schaub Noonan ise Yabgu Kağan’ın bölgedeki faaliyetlerini bu toprakları hakimiyet altına alma amacı ile gerçekleştirdiğini belirtmektedir ki L.N. Gumilev’in görüşüne göre daha muteberdir. Bkz. (94), NOONAN, 111,112.

¹¹⁷ Burada neden bir idare kurmadıkları bilinmemektedir. M.I. Artamanov bu durumu bir Hazar-Bizans antlaşmasına bağlamaktadır. Onun iddiasına göre Kafkasların batı kesimi Bizans’ın nüfuz sahasında kalırken Kafkasların doğu kesimi Hazarların denetimi altında kalmıştır. Artamanov’un bu iddiası kaynaklarla desteklenememesine rağmen hiçbir neden yokken ve hatta Tiflis gibi Kafkasların batı kesimleri için oldukça stratejik bir noktada bir Hazar idaresinin kurulmamış olması Artamanov’un iddiasını makul hale getirmektedir. Artamanov’un bu iddiası ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 202,203.

Hazarlar bu oyalama siyaseti üzerine kente saldırdılar ve hakim oldular. Bundan sonra kent halkı direndiklerini gördüğümüz Derbend ve Tiflis'te de olduğu gibi katliama uğradı. Bölgede büyük bir tahribat yapıldı. Öyle ki, kentte daha sonra kıtlık yaşandı. Burada düzenin kurulmasından sonra Şad 630 yılında buraya görevlilerini göndererek bölgeyi vergiye tabi tuttu.¹¹⁸

Bundan sonra, Hazar kuvvetleri gözlerini Armenia'ya diktiler. Ancak Armenia 628 yılında yapılan Bizans-Sasani antlaşması uyarınca Bizans'a ait bulunmaktaydı.¹¹⁹ Bununla birlikte Armenia'nın Doğu tarafları henüz Sasani güçlerinden arındırılmamıştı.¹²⁰ Şad bölgeye Çorpan Tarkan isimli komutanını 3.000 kişilik seçme ordu ile bölgedeki Sasani artıklarını temizlemesi için gönderdi.¹²¹ Çorpan Tarkan'ın bölgeye girmesi üzerine Sasanilerin meşhur komutanı Şahrvaraz da bölgeye seçme bir ordu gönderdi. Vuku bulan savaşta Çorpan Tarkan üzerlerine gönderilen orduyu sahte ricat taktiğini kullanarak çember içine aldı ve imha etti. Çorpan Tarkan böylelikle bölgedeki son Sasani kalıntılarını da temizleyerek bölgenin tamamını Bizans hakimiyetine açık bir hale getirmiştir.

Hazarların Armenia seferinden bir süre sonra Yabgu Kağan kendini iç karışıklık içinde buldu ve sonrasında da öldürüldü.¹²² Sadece Movses'te bulunan bir kayda göre Yabgu Kağan Şad'a yolladığı mektubunda "Haydutlar bana ulaştı" demektedir. Bu haydutlar kuşkusuz ki Batı Göktürk devletinde merkez otoriteye başkaldıran gruplardı.¹²³ Bizans için önemli bir müttefik olan Yabgu Kağan'ın ölmesi ve Hazarların da Batı Göktürk devleti içinde yaşanan siyasi gerilimlerden etkilenmelerinden sonra kaynaklarda Bizans İmparatorluğu ile 695 yılına kadar temas kurulduğuna yönelik bir bilginin olmaması 30 yıldan daha uzun bir süre

¹¹⁸ Bkz. (26), MOVSES, 104.

¹¹⁹ Bkz. (69), OSTROGORSKY, 96.

¹²⁰ Bkz. (82), STRATOS, 238.

¹²¹ Onun Sasani kuvvetleriyle yaptığı savaştan sonra burada Albanya'da gördüğümüz gibi kentlere bir saldırının yapılmamış olması Hazarların bölgeye Albanya'da gördüğümüz gibi idari bir teşkilat kurmak için gelmediklerini göstermektedir. Bu bölgede Sasani güçlerinin hala etkin oldukları bilgisine dayanarak onların Sasani artıklarını temizleme amacını taşıdıklarını düşünüyoruz. Burada bulunan Sasani güçleri ile ilgili olarak bkz. *a.g.k.*, aynı yer.

¹²² Bkz. (26), MOVSES, 106.

taraflar arasındaki bu önemli işbirliği sürecinin kesintiye uğramış olduğunu göstermektedir. Bundan sonra Bizans İmparatorluğu Araplarla karşı karşıya gelmişler ve Sasani harplerinde kendini adeta tüketen Bizans'ın başarılı İmparatoru Herakleios kurtardığı toprakların devletinin elinden çıkışını ölmeden görmüştür.

Yükselen Arap dalgası Bizans gibi onları da vursa da yaşadıkları iç savaş onların Sasani savaşlarında olduğu gibi Bizans için kurtarıcı pozisyonuna sahip olmalarını engellemiştir.

¹²³ Artamanov'a göre Tong yabgu'nun içine düştüğü karışıklıklarda onun kardeşi Yabgu Kağan yani Mo-ho ondan taraf almış, yenilmiş ve öldürülmüştür. Bkz. (87), ARTAMANOV, 208.

2.5. Juanser'in Albanya'ya Hakim Olması

Yabgu Kağan'ın ölmesi sonrasında Hazarların Batı Göktürk devletinde ortaya çıkan karışıklıklardan etkilendikleri dikkat çekmektedir. Bunun bir sonucu olarak Albanya son Sasani hükümdarı III. Yazdigert zamanında (632-652) tekrar Sasanilerin eline geçti.¹²⁴ Bundan sonra Hazarlar buna bir ses çıkarmayarak bölgeden çekildiler.¹²⁵

Hazarların bölgeden çekilmesi ve Sasanilerin de oldukça zayıflamasının yarattığı güç boşluğunu iyi değerlendirdiği anlaşılan Juanser (636-669) daha sonraki tarihlerde Albanya hakimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde o Sasanilerin vassalıydı. Ancak Arapların Sasanilerle yaptıkları bir seri savaştan galip ayrılmaları üzerine Araplara karşı koyamayacağını anlamış ve Bizans İmparatoru Constans ile ilişki kurdu.¹²⁶ O Constans'a yazdığı mektupta açıkça Bizans İmparatorluğunun doğudaki vasalı olmak istediğini belirtmiştir. Bu bölgelerle bağıni koparmak istemeyen Bizans İmparatorluğunun politikasına uygun olarak İmparatorluğun başında bulunan Constans bu teklifi büyük bir sevinçle karşıladı. O, Juanser'e çok nadir olarak verilen İlk Patriklik unvanından başka Patrik, Consul, Ex-Praefect, General ve Illustris unvanlarını tevci etmiştir. Tüm bu unvanlar Constans'ın bölgeye ne kadar değer verdiğini göstermektedir. Bununla da kalmayan Constans'ın onu "Doğu'nun yöneticisi" olarak görüyordu. Constans bundan sonra buraya bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu görüşmede Constans ona "Sen ve ben barışan kalp ve ruh gibiyiz" demiştir. Gerçekte ise bu sözler Bizans ile Albanya arasındaki ilişkiyi betimlediği açıktır.

¹²⁴ Bkz. (87), ARTAMANOV, 209.

¹²⁵ Kaynaklarda taraflar arasında bir savaşa tesadüf edilmemesi Hazarların bölgeden çekildiklerini göstermeye yeterlidir.

¹²⁶ Bkz. (26), MOVSES, 116

Bu gelişmeler Kafkaslarda Bizans lehine yeni politikaların şekillenmesi anlamına gelmekteydi ve Hazarlar bu bölgeden çekilmiş de olsalar bölgedeki bu gelişmelere seyirci kalmaları beklenemezdi. Gerçekten de öyle oldu ve Hazarlar Constans'ın ziyaretinden iki sene sonrasında Hazar atlıları bölgeye saldırdılar.¹²⁷ Hazar atlıları Albanya'ya girmelerini müteakiben etrafi yakıp yıkmaya başladılar. Bu gelişme Herakleios zamanında başlatılan iyi ilişkilerin bitmesi anlamına gelmekteydi. Zira Hazarlar şimdi Bizans İmparatorluğunun vassal devleti durumunda olan bir devlete saldırmaktaydılar. Bu durum üzerine Juanser ordusunu toplayarak Kur nehri boyunca ilerlemeye başladı. Daha sonra nehrin diğer tarafına geçen Juanser ile Hazarlar arasında bir savaş vukuu buldu ve savaştan Juanser galip ayrıldı.

Bu esnada Hazarların yönetimi altında bulunan Kafkasya'da yaşayan ve kaynaklarda Hun adı ile geçen bir Türk topluluğu 664 yılında Albanya'ya saldırdı.¹²⁸ Yanına oldukça fazla bir kuvvet bulunan bu hükümdarın yaptığı saldırılar sonrasında eline oldukça fazla ganimet geçti. Bundan sonra o "beg" unvanlı kardeşini Juanser'in yanına gönderdi. Sonrasında da bizzat kendisi Juanser ile görüştü bir antlaşma yaptılar. Antlaşma metninin ne olduğu bilinmemekle birlikte Hunların bu saldırıyı Albanya'daki Hazar nüfuzunu yerleştirme amacı taşıdığı açıktır.¹²⁹

Bu esnada gücünü iyice pekiştiren Muaviye 660'lı yılların sonlarına doğru kendine ihanet ettiğini düşündüğü Kafkas krallıklarına saldırıya başladı. Bu yeni gelişme karşısında Juanser Araplara tekrar tabi oldu.¹³⁰ Ancak Juanser'in ölümünden sonra başa Vraz Trdat'ın (669-699) geçmesinden sonra Hazarlar Albanya'ya Kafkas Hunları aracılığı ile tekrar müdahale ettiler. Bu müdahale

¹²⁷ Bkz. (26), MOVSES, 120.

¹²⁸ *a.g.k.*, 122.

¹²⁹ Zira Juanser'in ölmesinin ardından yapılan bir antlaşmada o esnadaki Albanya hakimi Vraz Trdat, Hunlarla Albanya arasındaki ilişkilerin Juanser dönemindeki gibi olduğunu beyan etmiştir. *a.g.k.*, 150. Aynı hakim döneminde Albanların Hazarlara vergi veriyor olması da Juanser döneminde bu Hun saldırısından sonraki siyasi durumu açıkça ortaya koymaktadır. *a.g.k.*, 202.

¹³⁰ Onun Hazar yardımını sağlayabilecek olduğunu düşünmesi de Hazarların bu esnada Albanya'daki nüfuzlarını ortaya koymaktadır. *a.g.k.*, 125. Bununla birlikte Juanser'in Hazar yardımı istememiş olması Hazarların bu dönemdeki güçlerinin henüz Araplarla karşılaştırılmayacak derecede olmasını göstermektedir.

sonrasında Vraz Trdat Kafkas Hunlarına Juanser'in Hunlarla olan ilişkisini aynen tanıdığını beyan etti.¹³¹ Böylelikle 680-685 yılları arasında Halifelik iç karışıklıklarla sarsılırken Albanya tekrar Hazar vassalı statüsüne getirildi. Hazarların bu saldırısından sonra II. Jusitinius 686/687 Kafkaslara Strategos Leontios'u gönderdi.¹³² Kaynaklarımız Albanya'ya yapılan bu kısa süre saldırıların nedenini göstermemektedir. Fakat Hazarların saldırdığı bir bölgeye iki yıl gibi kısa bir süre sonra Bizans İmparatorluğunun saldırması Albanya'ya Hazarların göz koyduğu gibi Bizans İmparatorluğunun da göz koyduğunu açıkça göstermektedir. Leontios Armenia'dan hareketle geldiği bölgeyi Bizans hakimiyetine soktu.¹³³ Fakat aynı bölge 789 yılında tekrar Hazar saldırısına uğradı.¹³⁴ Bu bölgenin kısa aralıklarla Hazarlar ve Bizans saldırılarına uğramasının bu devletleri karşı karşıya getirip getirmediği elimizdeki kaynaklar itibari ile bilinmemektedir. Bununla birlikte sadece Movses'te bulunan bir kayda göre Bizans ve Hazarlar arasında sıkışıp kalan Albanya'nın bu saldırıdan sonra Vraz-Trdat adlı bir yerel yönetici tarafından idare ediliyordu ve Hazarlara, Bizans İmparatorluğuna ve Araplara vergi veriyordu.¹³⁵ Bu kayıt Albanya'nın en azından şimdilik bu üç devletin kısa aralıklarla gerçekleştirdikleri saldırıları durdurarak bir antlaşmaya vardıklarını göstermektedir.

¹³¹ *a.g.k.*, 150; Bkz. (87), ARTAMANOV, 248.

¹³² Bkz. (26), THEOPHANES, 507.

¹³³ *a.g.k.*, 507.

¹³⁴ Bkz. (1), GOLDEN, 60.

¹³⁵ Bkz. (26), MOVSES, 202.

2.6. Hazar Hakanlığı'nın Bizans Müttefiki Olan Manga Bulgarya ile Savaşı

463 yılında Ogur göçleri ile Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara gelen Onogurlar, 557 yılında Karadeniz'in kuzeyi sahalarında Avarlar'ın müttefiki olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Onlar, Avarlar'ın 626 yılında gerçekleştirdikleri Constantinopolis kuşatmasından sonra ortaya çıkan ve onları Pannonya'ya kadar geriye iten¹³⁶ iç karışıklık dönemlerinde 635 yılında¹³⁷ başlarında bulunan Kubrat¹³⁸ önderliğinde ayaklanmışlar ve Karadeniz'in kuzeyindeki Avar egemenliğini yıkmışlardır.¹³⁹ Bundan sonra daha önce bir tarihte Hristiyan olan Kubrat Bizans İmparatorluğu ile ilişki kurdu.¹⁴⁰ Herakleios, Balkanlardaki güçlü düşmanı Avarların Karadenizin kuzeyindeki egemenliklerini yıkan bu Beg'e pek çok hediyeler yolladığı gibi ona patrik unvanını da verdi.¹⁴¹ Herakleios, gönderdiği bu elçilik heyeti vasıtası ile Bulgarlarla bir antlaşma da yapmıştır¹⁴² ve böylelikle Bulgarlar Bizans İmparatorluğunun kuzey sahalarında müttefik-güvenlik sağlayıcı bir güç olarak ortaya çıktılar. Bundan sonra onlar Bizans

¹³⁶ Zeki Velidi TOGAN (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun yay, İstanbul, 155.

¹³⁷ Rona-Tas bu olayı Avarların Constantinopolis'i kuşattıkları 626 yılının ertesine vermektedir. Bkz. (6), TAS, 627. Zimonyi ise bu konuda tam bir tarih vermekten kaçınmakla birlikte 630'lu yılları önermektedir. ZIMONYI (2002), *Bulgarlar ve Ogurlar*, Türkler Ansiklopedisi, II.C., Ankara, 611. Golden ise 635 yılını kabul eder. Bkz. (1), GOLDEN, 44. Stratos da 634-635 yılını kabul etmektedir. Andreas STRATOS (1978), *Byzantine Empire in the Seventh Century*, vol. IV, Amsterdam, 98.

¹³⁸ Kubrat'ın adı ile ilgili olarak bkz. G. OSTROGORSKY (1959), *Byzantine Empire in the World of Seventh Century*, Dumbarton Oaks Papers/13, 17; Züfer Z. MİFYATAKOV (2002), *İlk Bulgar Devlet Oluşumları*, Türkler Ansiklopedisi, II.C., Ankara, 621.

¹³⁹ Kubrat'ın ortaya çıkışı ve Avarlara isyanı ilgili olarak bkz. Bkz. (6), TOYNBEE, 438,439.

¹⁴⁰ Bkz. (78), NİCEPHOROS, 71. Onun Hristiyan olması aynı zamanda Bizans İmparatorluğuna da yakın olduğunu göstermektedir. Çünkü Ortodoks Hristiyanlığı Bizans emperyalizminin kurulmasında önemli araçlardan birisi durumundaydı. Bizans'ın dini devlet politikalarında kullanması ile ilgili olarak bkz. Evangelos CHRYSOS (1991), *Byzantine Diplomacy A.D. 300-800*, Ed. Jonathan Shepard, Byzantine Diplomacy, Variorum, 25,29.

¹⁴¹ Bkz. (78), NİCEPHOROS, 71; Bkz. (138), OSTROGORSKY, 16.

¹⁴² Bkz. (78), NİCEPHOROS, 71. Nicephoros bu antlaşma metninden bahsetmez. Fakat yapılan bu antlaşma metni ile Bulgarların Bizans İmparatorluğunun kuzey sahalarındaki müttefiki haline getirildiği şüphesiz. Zira Nicephoros tarafların ölümlerine kadar bu antlaşmaya sadık kaldığından bahsetmesi açıkça bir müttefikliğin varlığına delalet etmektedir.

kroniklerinde çoğu kez Magna Bulgarya adı ile anılmışlardır.¹⁴³ Kubrat'ın 642 civarındaki bir tarihte ölmesinin¹⁴⁴ ardından, ardında kalan beş oğlu arasında iktidar mücadelesi yaşandı.¹⁴⁵ Bu iktidar mücadelesinde Batbayan galip geldi.¹⁴⁶ Batbayan babasının ordasında kalırken ikinci kardeşi Kotragos Don ırmağını geçerek Batbayan'ın topraklarının karşısına yerleşti. III. kardeş Asparuh Tuna deltasına geldi ve burada Bulgar devletini kurdu. Dördüncü ve beşinci kardeşler ise Tuna'nın yukarı kısımlarına giderek Avar kağanına tabi oldular ise de sonrasında onlardan da ayrılarak Ravenna yakınlarındaki Pentapolis'e gittiler. Burada Bizans İmparatorluğuna tabi hale geldiler.

Magna Bulgarya gücünün iç savaşla yıpranmasının yanında askeri ve demografik gücün pek çok parçaya ayrılması sonucunda oldukça zayıflamış bir duruma düşmüştür. Bundan sonra onların bu zayıflığından faydalanan Hazarlar Azak denizine kadar olan sahalara egemen oldukları gibi Batbayan'ın ordasını da kendilerine bağladılar.¹⁴⁷ Bu esnada onlar Bosporos ve Phanagoria gibi Bizans kentlerine de hakim oldular.

Böylelikle Hazarlar Bizans İmparatorluğunun kuzey sahalarında yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıktılar. Kaynaklarımız onların Magna Bulgarya devletini yıkmalarından sonra Kırım'da giriştikleri faaliyetlerle ilgili bilgi vermemektedirler. Bunun yanında bu olayların saray tarafından nasıl karşılandığına dair ilimizde herhangi bir sefer veya tanınma gibi bir veri de bulunmamaktadır. Fakat Hazarlar'ın Bizans İmparatorluğu'nun müttefiki olan bir güce saldırmış olması muhakkak ki, iki devletin ilişkilerini 680'li yıllarda,

¹⁴³ Çeşitli kullanımlar için bkz. Bkz. (137), ZİMONYİ, 610.

¹⁴⁴ Kubrat'ın ölüm tarihi büyük problemler taşıyan bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. P.B. Golden onun ölüm tarihi olarak 641-668 arasını işaret etmektedir. Bkz. (1), GOLDEN, 44. Magna Bulgarya devleti ile ilgili önemli çalışmalara imza atmış olan büyük bilim adamı Andras Rona-Tas ise arkeolojik delillere dayanarak onun ölüm tarihinin ancak 650'ye kadar uzatılabileceğini iddia eder. Bkz. (6), TAS, 625. Zimonyi de Kubrat'ın ölüm tarihi olarak temkinli bir şekilde 650-665 yılları arasını göstermektedir. Bkz. (137), ZİMONYİ, 611. Noonan da Obelensky gibi 642 tarihini vermektedir. Bkz (94), NOONAN, 124.. Stratos ise 638-648 arası bir tarih vermekle birlikte pek çok tarihçinin bu konudaki tarihlemelerini vermektedir. Bkz. (137), STRATOS, 99.

¹⁴⁵ Bkz. (26), THEOPHANES, 498; Bkz. (78), NİCEPHOROS, 89.

¹⁴⁶ Diğer kardeşlerin Magna Bulgarya sınırlarının dışına çıkmalarına karşılık Batbayan'ın babasının ordasında kalması onun bu iktidar mücadelesinden galip çıktığını göstermektedir.

¹⁴⁷ Hazar Hakanlığı ile Magna Bulgar Devleti arasındaki savaş ile ilgili olarak ayrıca bkz. Bkz. (1), GOLDEN, 58; Bkz. (6), TOYNBEE, 439.

özellikle de Kırım sahasında, gergin bir hale getirmiş olmalıdır.¹⁴⁸ Bir sonraki kısımda anlatılmaya çalışılacak olan, tarafların Kırım sahasında giriştikleri mücadele bu yıllardaki olayların bir sonucu olarak değerlendiriyoruz.

¹⁴⁸ M.I. Artamanov ise Hazarların Magna Bulgarya sahalarnı ellerine geçirmeleri ile ilişkilerin düşmanca bir hava kazandığını savunmaktadır. O bu düşüncelerini Papa I. Martin'in yazmış olduğu bir mektupta geçen "kıtlık" haberlerini kullanarak Kerson'un Kuzeyinde kalan sahalarnın tahrip edildiğini iddia etmektedir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 259,260. O bu görüşünü arkeolojik verilerle de desteklemiştir. *a.g.k.*, 258-260. Ancak Papa I. Martin Hazarların bu sahalarnı zaptından çok daha önce 656 yılında ölmüş bulunuyor olması Artamanov'un bu iddiasını desteklemekten uzaktır. Zira I. Martin'in kıtlık haberi taşıyan bu mektupları kesin olarak Hazar-Bulgar savaşını ispatlamak için

3. İLİŞKİLERİN GELİŞMESİ

3.1. II. Justinianus'un Kerson'a Sürgüne Gönderilmesi ve Hazarlar Kağan'ı ile İlişki Kurması

II. Justinianus'un kendine örnek aldığı I. Justinianus gibi mimari hayata fazlasıyla önem vermesi, özellikle Constantinopolis'te yaşayan halkı VII. yüzyılın sonlarına doğru büyük bir vergi yükünün altında bıraktı.¹⁴⁹ Bu durum Maviler partisinin II. Justinianus idaresini sona erdirmeye planlarına kamuoyu oluşturmuştur. Maviler partisinin huzursuz halk kitlesini arkasına almasıyla II. Justinianus tahttan indirilmiş ve yerine Hellas Thema'sı Strategos'u olan Leontios İmparator ilan edilmiştir. Tahttan indirilen II. Justinianus'un dili ve burnu kesilmiş ve o dönemlerde bir sürgün kenti olarak kullanılan Kerson kentine sürgüne gönderilmiştir.¹⁵⁰ Fakat Leontios'un da hükümdarlığı uzun sürmemiş ve başa kısa bir süre sonra yılında Aspiramos geçmiştir.

II. Justinianus'un sürgüne gönderilmesi onun siyasi hayatını noktalamamış ve tahttan indirilen İmparatorun başkentten uzaklaştırılması, onun tahtı tekrar ele geçirme planları hazırlamasına neden olmuştur. Bu planların Bizans askeri gücünü kent üzerine sevk edeceği korkusu ile Kerson halkı II. Justinianus'u öldürmeyi veya İmparator Aspiramos'a teslim etmeye karar verdiler. Fakat II. Justinianus kendisi

uzaktır. Bu kıtlık pek ala Kubrat'ın oğulları arasında çıkan taht kavgaları dolayısıyla da olmuş olabilir. Ancak Artamanov'un ileri sürdüğü arkeolojik veriler tatmin edicidir.

¹⁴⁹ II. Justinianus'un dönemindeki mimari faaliyetler ve bunun ekonomik etkileri ile ilgili olarak bkz. Bkz. (69), OSTROGORSKY, 130.

¹⁵⁰ II. Justinianus'un Kerson kentine gelmesinden Bardanes'in İmparator olmasına kadar geçen olaylarla ilgili kayıtlar için bkz. Bkz. (26), THEOPHANES, 515; Bkz. (78), NICEPHOROS, 97. Konu şu eserlerde de incelenmiştir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 260-267. Bkz. (94), NOONAN, 112,113. Ancak konu ile ilgili olarak verilen bilgiler kimi yerde kaynakların verdikleri bilgilerle

ile ilgili olarak yaptıkları planları, Kerson halkının uygulamaya geçmesinden önce haber almış ve Kırım'da Gotlar tarafından meskun tutulmuş olan ve daha sonra Hazarların eline geçmiş olan Doros kentine kaçmayı başarmıştır. Burada bir süre kalan II. Justinianus, Hazar kağanına¹⁵¹ mektup yazarak ondan yardım istedi.¹⁵² Onun bu isteği Hazar Kağanı'nı tarafından olumlu karşılanmış ve karşı bir mektup ile onurlandırıldığı gibi Hazar Kağanı kendi kız kardeşi olan Hazar Hatunu'nu da II. Justinianus'a eş olarak göndermiştir. Türk ismi bilinmeyen bu Hatun'un vaftiz ismi Theodora'dır. II. Justinianus ve Theodora, Hazarya'da bilinmeyen bir yerde evlendiler ve daha sonra da Hazar hakimiyetinde bulunan Phanagoria kentine yerleşerek burada yaşamaya başladılar.

Hazarya'da tahttan indirilen hükümdarın faaliyetleri ve Hazar Kağanı'ndan da destek görmesi Constantinopolis'te dikkatle takip edilmekteydi. O esnada Bizans İmparatorluğu tahtında bulunan Apsimaros bir elçisini Hazarya'ya yolladı. Hazar Kağan'ının huzuruna çıkan bu elçi, II Justinianus'un teslimi halinde pek çok hediyeinin verileceği vaadini taşıyan mektubunu sundu. Hazar Kağan'ı bu istek üzerine II. Justinianus'u Bizans İmparatoruna teslim etmeye karar verdi ve bunun uygulanması için de iki Hazar görevlisi olan Papatzys ve Bosporos yöneticisi olan Balgtzis'i¹⁵³ bu işle görevlendirdi. Fakat II. Justinianus'un eşi olan Theodora bu gelişmeleri Hazar Kağan'ının yanında bulunan hizmetçilerinden birinden öğrendi ve II. Justinianus'u bu konuda bilgilendirdi. Bunun üzerine II. Justinianus, bu

bazı yerlerde farklılaşması bu eserlerde verilen bilgiler konusunda temkinli davranılması gerekliliğini beraberinde getirmektedir.

¹⁵¹ Bu esnada Hazarların başında bulunan Kagan'ın ismi çeşitli eserlerde Bouseros veya İbuzir olarak geçmektedir. Ancak bu iddiaların delillendirilmemiş olması bu konuya temkinli yaklaşmamıza neden olmaktadır. Hazar Kağan'ının ismini bu şekilde veren çalışmalarla ilgili olarak bkz. Bkz. (85), DUNLOP, 171. Bkz. (87), ARTAMANOV, 261.

¹⁵² Bu yardımın mahiyeti kaynaklarımıza yansımamıştır. Ancak bu yardım muhtemelen II. Justinianus'un tahtı tekrar ele geçirme planları doğrultusundadır.

¹⁵³ Bu unvanların manaları ve görev yetkileri tam olarak tespit olunamıyor. Balgtzis unvanı Schechter metnindeki Balıkçı unvanı ile benzer görünmektedir. Her iki unvanın da Bosporos kentindeki yöneticiyi ifade ediyor olması Balgtzis unvanının Balıkçı unvanının Grek transkripsiyonlu şekli olduğu yönünde şüpheye mahal bırakmamaktadır. Bu unvan tarih literatürüne "Balıkların Hakimi" gibi manasız bir şekilde geçmiştir. Bkz. (19), Vladimir MINORSKY, *Balgızi-Lord of the Fishes*, 130-137'den alıntılanan GOLB- PRİTSAK, 137. Bu unvan kent manasına gelen balık kelimesinden -ci,-çı ekiyle yapılan bir türetme olmalıdır. Böylelikle bu unvan Kent Hakimi, yönetici veya daha doğru şekliyle vali olmalıdır. Thomas Schaub Noonan da bu iki kişinin Phanagoria ve Bosporos yöneticileri olduğunu belirtmektedir ki

görevlileri yanına davet etti ve sonrasında da öldürttü. Bundan sonra kendine son derece bağlı olduğu görülen eşi Theodora'yı, erkek kardeşi olan Hazar Kağan'ının yanına göndererek Phanagoria kentinden yola çıktı. Theodora, Constantinopolis kentine gidecek olduğu 705 yılına kadar burada bekleyecek iken II. Justinianus tehlikeli bir maceraya atılmış bulunuyordu ve bu tehlikeli durumda tahtı ele geçirme konusunda umut ettiği Hazar yardımını kaybetmiş olması onun işlerini daha da zorlaştırıyordu. Ancak O, başlarında Tervel'in bulunduğu Bulgarları Hazar yardımı için alternatif olarak görmekteydi.

bu konuyla ilgili bilgi veren Hazar tarihi ile ilgili literatürümüzdeki en doğru yorumlamadır. Bkz. (94), NOONAN, 112.

3.2. II. Justinianus'un Bulgar Han'ı Tervel ile Bağlaşıklık kurarak Tekrar Bizans İmparatoru Olması

II. Justinianus, Phanagoria'dan hareketle önce yeri belirlenemeyen Assos kentine daha donra da buradan bir balıkçı teknesi ile Kerson yakınlarında olan şimdiki Balıklıova, eski ismi ile Symbolon'a geldi. Kerson kentinde bulunan arkadaşları ile iletişime geçen II. Justinianus onları da yanına alarak zorlu bir yolculuktan sonra Tuna nehri yoluyla Bulgarya'ya geçti. Onun amacının daha Phanagoria'dan hareket ettiğinde Bulgarya'ya gelerek onların yardımını sağlayarak İmparatorluk tahtına hakim olmak olduğu anlaşılıyor. Bu esnada Bulgarların başında Asparuh'un oğlu Tervel bulunmaktaydı. II. Justinianus ona tahtı ele geçirmesinde yardım ederse pek çok hediye vereceği vaadinden başka kendi öz kızını Tervel'e eş olarak vereceğini beyan etti. Tervel onun bu teklifini kabul ederek ona eşlik etti.

Taraflar arasında yapılan bu antlaşmadan sonra Bulgar kuvvetleri eşliğinde II. Justinianus Constantinopolis surları önünde görüldü. Kısa süre sonra da kente hakim olan II. Justinianus, kentte hemen bir ihtilal havası estirmeye başladı ve kendine karşı olanları şiddetle cezalandırırken, tahtı ele geçirmesinde yardımcı dokunan başta Tervel olmak üzere onurlandırdı. Bu maksatla Tervel'e, o dönemin Bizans Devlet teşkilatında önemi eskiye göre çok azalmış olan Caesar ünvanı verilmiştir. Böylelikle Bizans tahtında Herakleios sülalesi tekrar hakimiyeti ele geçirirken tahttan indirilen İmparatorların sakat bırakılma yolu ile tekrar İmparator olma haklarının ellerinden alındığı yönündeki dönemin Bizans devlet idare geleneği de hukuki olarak büyük oranda bozulmuş oldu.

II. Justinianus'un tahta geçmesinden en çok etkilenecek olan coğrafya kuşkusuz ki Karadeniz'in kuzeyinde kalan sahalardı. Zira II. Justinianus Kerson'da tahkir görmüş, Hazar Kağan'ı tarafından da hayatına kastedilmişti. O bu niyetlerini saklayarak Hazarya'ya güçlü bir filo gönderdi. O bunu yaparken karısı ve oğlunu almak gibi bir bahane yaratmıştı. Ancak sözü edilen filo Karadeniz'de çıkan bir fırtına sonucunda battı ve II. Justinianus'un bu askeri hareketi yarım kaldı.¹⁵⁴ Bu durum üzerine Hazar Kağanı, Constantinopolis'e bir elçi ile mektup gönderdi. Bu mektupta Hazar Kağan'ı ona "Ahmak" diye seslenecek derecede kendini rahat hissettiği görülmektedir. Bundan sonra kağan Theodora'nın birkaç gemi ile alınabilecek olduğu halde neden bir filo gönderdiğini ve bu kadar insanın ölümüne neden olduğunu, sonra da kendi eşini savaş yolu ile mi alabilecek olduğunu düşündüğünü sormuştur. Hazar Kağanı daha sonra, Theodora'nın bir erkek çocuk dünyaya getirdiğini ve onları bir elçi göndererek almasını söylemiştir. Bu mektupta Kağan'ın kendini II. Justinianus'tan daha üstün gördüğü açıkça anlaşılmaktadır.¹⁵⁵

Bu mektuptan sonra II. Justinianus bir elçisini buraya gönderdikten sonra onları Constantinopolis'e getirtmiş ve oğluna Tiberius ismini verdikten sonra onu eş imparator ilan ederek idareye ortak ve kendinden sonra tahtın sahibi olarak belirtmiştir. Böylelikle ilk kez bir A-shih-na kanı taşıyan kişi Bizans imparatoru olarak namzed gösterilmiş oldu. Fakat bu durum uzun sürmeyecek ve küçük Tiberius, Hazar desteği ile İmparator olan Bardenes'in askerleri tarafından öldürülecektir. Onun ölümüyle de Herakleius hanedanı sona erecektir. Theodora da

¹⁵⁴ Hazar tarihi ile ilgili olarak kaleme alınan eserlerde bu filonun II. Justinianus'un karısını ve oğlunu alma amacı taşıdığı iddia edilerek onun askeri bir faaliyet yapma olasılığı göz ardı edilmiştir. Biz onun bu faaliyetinin bölgeye ani bir saldırı yapmak amacını taşıdığını düşünmekteyiz. Zira II. Justinianus bu hadiseden kısa bir süre sonra bölgeye yine güçlü bir donanma göndermiş ve bir dizi askeri faaliyetlerde bulunmuştur ki aşağıda ifade edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında Hazar Kağan'ının bu konuda II. Justinianus'a yazdığı mektupta "Onları savaşla mı almayı düşünüyordun" şeklinde soru sorması da Hazar Kağan'ının bu gelişmelerden haberdar olduğunu göstermektedir. Ancak bu ayrıntı bizim inceleme fırsatı bulduğumuz hiçbir eserde irdelenmemiştir.

¹⁵⁵ Çeşitli bilim adamları bu tarihte veya daha sonraki bir zamanda Hazar Kağan'ının Constantinopolis'i ziyaret ettiğini iddia etmektedirler. İki hükümdarın bir araya gelmeleri ile ilgili bilgiler için bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 262; Bkz. (85), DUNLOP, 173, Bkz. (94), NOONAN, 112. Ancak ilişkileri hem Apsimaros'un hükümdarlığı esnasındaki II. Justinianus'un teslim edilmesi hadisesi hem de Karadeniz'e açılan donanma sonrasında iyice gerginleşen iki hükümdarın bir başkentte bir araya gelebilecekleri pek makul gelmemektedir. Bunun yanında Theophanes ve Nicephoros gibi başlıca kaynaklarımızın da bu konuda her hangi bir bilgi vermemeleri bu iddiayı çürütmektedir.

Augusta ve Augustus unvanına sahip olmuş ve İmparatorluk dahilindeki gücü II. Justinianus'a denk bir hale getirilmişti.

3.3. Hazar Hakanlığı ve Bizans İmparatorluğu Arasında Kırım Krizi

II. Justinianus'un tahta tekrar hakim olması Kırım sahasında Hazar Hakanlığını yakından ilgilendirecek olayların başlangıcını teşkil etmektedir. Zira II. Justinianus, yukarda anlatılan sürgün hayatında tahta tekrar hakim olabilmek için yaptığı planlar sonrasında Kerson halkı tarafından öldürülmeye ve yanına sığındığı Hazar Kağan'ı tarafından da dönemin Bizans İmparatoru Apsimaros'a teslim edilmeye çalışılmıştı. Bu olayların yanı sıra kendisinin tahta tekrar hakim olmasında sonra da Kırım'daki bazı sahalardan elinden çıkmış ve Hazar hakimiyetine geçmiştir. Bu kentlerden birisi Kerson kenti idi ve başında Tudun unvanlı bir yönetici bulunmaktaydı.¹⁵⁶ II. Justinianus hem burada başına gelenlerin intikamını almak hem de Kırım'da elinden çıkan sahalarda Bizans hakimiyetini yeniden teessüs etmek için 710 yılında güçlü bir filonun Karadeniz'e açılması emrini verdi.¹⁵⁷ Bu filo Kerson kenti yanında Phanagoria gibi bazı Hazar kentlerini de hakimiyeti altına almak emrini taşımaktaydı ki bu durum II. Justinianus'un Kırım sahasındaki Hazar hakimiyetine de son vermek amacı taşıdığını göstermektedir.

II. Justinianus'un emri ile oluşturulan güçlü Bizans donanması içinde hedefledikleri kente saldıracak ordudan başka senatörler, din adamları ve kente vali olarak tayin edilmiş olan Elias'ı da taşıyordu. Donanmanın Kerson kıyılarına

¹⁵⁶ Bu kentin ne zaman Hazar hakimiyeti altına girdiği kaynaklarımıza yansımamıştır. Ancak II. Justinianus'un tahta çıkmasına paralel olarak 704-705 tarihinde Hazar hakimiyetine geçtiği düşünülebilir. D. M. Dunlop da 704 tarihini vermektedir. Bkz. (85), DUNLOP, 174.

¹⁵⁷ Bu filonun Constantinopolis'ten hareket ettiğinde kaç kişiyi taşıdığı kaynaklarımıza yansımamıştır. Ancak Kerson kentine vardktan sonra battığında kaynaklarımızın 73.000 kişinin öldüğünü haber vermesine bakacak olursak içinde herhalde Constantinopolis'ten çıktığında 90.000 kişi bulunuyor olsa gerektir. Ancak kesin rakamı vermek yine de mümkün değildir. D. M. Dunlop sayıyı 100.000 olarak vermektedir. Bkz. (85), DUNLOP, 173.

varmasından sonra Bizans ordusu herhangi bir direniş ile karşılaşmaksızın kente hakim oldu.¹⁵⁸ Bizans askerlerinin kente hakim olmasını kent ahalisinin katledilmesi izledi. Kaynaklarımızın verdiği bilgiye göre kentte yaşayan tüm halk köle yapılmak için ayrılan çocuklar hariç tutularak katledilmişlerdir. Kagan'ın Kerson'a atadığı Tudun ünvanlı vali ve kentin seçkinlerinden Zailos, aileleri ile beraber Constantinopolis'e II. Justinianus'a yollandılar. Kentin diğer önde gelen yedi kişisi yakıldılar ve diğer yirmi kişisi ise denizin ortasında bir kayığa yerleştirildikten sonra kayığa taşların konulup batırılması sureti ile öldürüldüler.

Kerson'da II. Justinianus'un emirlerini eksiksiz uygulanan Bizans ordusu tekrar denize açıldı. Kerson kentinde kendilerine verilen emirleri uygulayan Bizans donanması tekrar denize açıldı. Bu sefer hedefte Phanagoria kenti bulunmaktaydı. Ancak Bizans donanması hedefine varamadan içinde bulundurduğu 73.000 kişi ile birlikte denize gömüldü. Donanmasının Karadeniz'de batmasına rağmen II. Justinianus planlarını ertelemeyi düşünmüyordu ve hemen bir donanma hazırlatarak tekrar bölgeye gönderdi. Bu sefer donanmaya "toprağın üzerinde bulunan herkesin biçilmesi" talimatını verdi. II. Justinianus'un bu emrinin hangi kentleri kapsadığı bilinmemektedir. Ancak kaynaklardaki ifadeler bu emrin Kırım'daki pek çok kenti içine aldığını göstermektedir. Bu kentlerden bazıları da hali hazırda Bizans hakimiyetinde bulunan kentlerdi.¹⁵⁹

Kırım sahasındaki kentlerin durumu II. Justinianus'un verdiği emirle oldukça nazik bir duruma geldiği anlaşılmaktadır. Bu durum üzerine kent sakinleri Hazar Kağan'ına bir elçi yollayarak kendilerini korumasını istediler. Onların bu tutumu Hazar Hakanlığı'nın bölgedeki politik gücünü göstermektedir. Kaynaklarımızda bu olaydan bir süre sonra da Kerson kentinde isyan çıktığı haberinin verilmesi Kerson kentinin de yardım isteyen kentler arasında olduğunu göstermektedir. Bir süre önce Elias'ın yönetimi altında tekrar Bizans İmparatorluğu'na bağlanan Kerson kenti bu sefer Elias'ın da dahil olduğu bir isyan hareketi içine girmişlerdi. Başlarında burada sürgün hayatı yaşayan Bardanes isimli bir Ermeni bulunmaktaydı. Bu gelişmeler

¹⁵⁸ Kentte Hazar yöneticisinin olmasına rağmen herhangi bir Hazar askerinin bulunmaması kentin ani bir baskınla ele geçirilmiş olduğunu göstermektedir.

üzerine Kırım'daki Bizans mülklerinde kontrolü kaybettiğini anlayan II. Justinianus, Kerson'a bir donanma gönderdi. Bu sefer donanma, katliam emri yerine Kerson'un Tudun unvanlı Hazar yöneticisi ile kentlin asilzadesi Zailos'u taşımaktaydı. Bununla da kalmayarak II. Justinianus, Tudun'u ve Zailos'u makamlarına iade ediyordu. Böylelikle II. Justinianus, Kerson'daki Hazar hakimiyetini tanımış oluyordu. Bundan başka II. Justinianus, Hazar Kağan'ına bir elçilik heyeti gönderdi. Bu elçilik heyeti aracılığıyla II. Justinianus Hazar Kağan'ından özür dilemiştir. O ayrıca Elias ve Bardanes'in kendisine teslim edilmesini rica etmiştir. II. Justinianus'un, Kerson'da bulunan Elias ve Bardanes'in iadesi hususunda Hazar Kağan'ına başvurması Kırım sahasında insiyatifin Hazarların tarafına geçtiğini açıkça göstermektedir. II. Justinianus'un bu isteği karşısında Hazar kağanının tutumu şüphesiz çok önemli idi. Bir yandan Elias ve Bardanes'i Bizans İmparatorluğuna vererek Bizans İmparatorunun özrünü kabul etmek; diğer taraftan da isyanı desteklemek. Gelişen siyasi olaylardan Hazar kağanının isyanı destekleme kararı aldığı anlaşılmaktadır.

¹⁵⁹ Theophanes'in kayıtlarında "İmparatora karşı durmak zorunda kaldılar" ifadesi bunu açıkça göstermektedir. Bkz. (26), THEOPHANES, 527

3.4. Hazar Kağanı'nın Bardanes'in İsyanını Desteklemesi

Donanmanın Kerson önlerine varmasından sonra bölgeye gönderilen Bizanslı görevliler kentte bulunan isyancılar ile görüşme talep ettiler. Kerson'daki isyancı güç görüşmeyi önce reddettiler ise de sonrasında sadece Bizans'ın o esnada donanmadaki en büyük görevli olan George ile görüşmeyi kabul ettiler. Ancak George'nin kente girmesinden hemen sonra şehir kapılarını aniden kapatan Kerson'daki grup onu öldürdüler. Bundan sonra onlar Tudun, Zailos ve onlara refakat eden 300 Bizans askerini ve Turmach unvanlı Bizans görevlisini kentin yakınlarında bulunan¹⁶⁰ Hazar askerlerine vererek Hazar kağanına yolladılar. Onların böyle bir tutum sergilemesi bize kentteki yöneticilerin Hazar kağanı ile ilişkide bulduklarını açıkça göstermektedir.

Kısa bir esaret hayatından sonra ülkesine doğru yol alan Tudun bilinmeyen bir nedenden dolayı yolda öldü. Bu durum üzerine Hazar askerleri Bizanslı görevli Turmach ve yanında bulunan 300 Bizans askerini Tudun'un ruhu için öldürdüler.¹⁶¹

¹⁶⁰ Nicephoros bu Hazar askerlerinin kentin yanında kap kurmuş olduklarını ifade etmektedir. Bkz. (78), NICEPHOROS, 111. Theophanes ise sadece onların Hazar askerlerine teslim edilmelerinden bahsetmekte herhangi bir yer tespitinde bulunmamaktadır. Bkz. (26), THEOPHANES, 528. Kentin önünde Bizans askerleri bulunurken Hazar askerlerinin kentin yanında kamplarında bulunmaları pek makul gelmemektedir. Bizce Kerson halkının Tudun ve ona eşlik eden Bizanslıları kentin yakınlarında bulunan Hazar askerlerine teslim etmişlerdir. Kayıtlardan onların sayılarının ne olduğu tespit olunamıyor. Ancak 300 Bizans askerine refakat ediyor olmaları sayılarının 300'den aşağı olmadığını düşündürmektedir.

¹⁶¹ Nicephoros Tudun'un ölmesinden bahsetmeden Bizanslıların öldürülmesi bilgisini vermektedir. Bkz. (78), NICEPHOROS, 111. Theophanes'in kayıtlarında ise Tudun'un ölmesini müteakiben Bizanslıların öldürüldüğü anlatılmaktadır. Bkz. (26), THEOPHANES, 528. Bizce Tudun Theophanes'teki kayıta verildiği gibi yolda ölmüş ve bu durum üzerine Bizanslılar Hazar askerleri

Hazarların Bizans askerlerini öldürmesi ile Kerson halkı Hazarların Bizans'a olan tutumlarını oldukça sertleştirdiklerini görerek daha da cesaretlendiler.¹⁶² Bu esnada Kırım'daki siyasi olaylar Bizans İmparatorluğu için daha da ciddi bir hal aldı ve Kerson kenti ve bunun yanında Bizans hakimiyetinde olan diğer şehirler Bardanes'i İmparator seçtiler ve Philippikos adını verdiler. Böylelikle daha öncesinde savunma pozisyonunda bulunan Kerson halkının Bizans İmparatorluğuna karşı çıkma cesareti gösterdikleri görülmektedir. Onların Bardanes'i İmparator seçmelerinin Tudun'un ölümünü müteakiben olması bu siyasi olayda Hazarların ciddi bir desteği olduğunu akla getirmektedir.

Bu gelişmeleri Costantinopolis'ten oldukça dikkatli bir şekilde takip eden İmparator II. Justinianus, başında Mauros'un bulunduğu bir donanmaya Kerson kentine ilerlemesi emrini verdi. Kaynaklarımızın verdiği bilgiye göre bu donanmada kuşatma silahları da bulunuyordu ve kaynaklarımızın verdiği bilgiye göre daha önceki Kerson saldırılarında bu gibi aletleri götürmeyen Bizans ordusunun, bu sefer bu aletleri götürüyor olması Bizans İmparatorluğunun, kuşatmanın oldukça şiddetli geçeceği yönünde bir düşünce içinde olduğunu göstermektedir.¹⁶³

Donanma Kerson kentine vardıkdan sonra kuşatma başladı. Philippikos adı ile İmparator ilan edilmiş olan Bardanes, bu esnada veya bundan bir süre önce Hazar Kağan'ının yanına kaçmış bulunuyordu. Kuşatma silahları sayesinde kentin bazı kuleleri yıkıldı. Bu kulelerin yıkılmış olması kentin oldukça zor durumda kaldığını

tarafından öldürülmüşlerdir. Buna göre Nicephoros Tudun'un ölmesi hadisesini herhangi bir nedenle de olsa atlamıştır. D.M. Dunlop da Theophanes'in verdiği kayıtları daha muteber bulmakta ve serinin konu ile ilgili kısımlarında Theophanes'in kayıtlarını kullanmaktadır. Bkz. (85), DUNLOP, 175.

¹⁶² Elimizde doğrudan doğruya böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Bizanslı görevli Turmach ve yanında bulunan 300 Bizans askerinin öldürülmesinden hemen sonra Kerson halkının Bardanes'i İmparator seçmesi onların, Hazarların bu faaliyetinden güç bulduklarını ciddi bir şekilde düşündürmektedir. Bunun yanında onların Bardanes'in Philippikos adı ile Bizans İmparatoru seçmeleri Hazarların direk desteği veya yönlendirmesi ile de gerçekleşmiş olabilir.

¹⁶³ Bunun yanında İmparatorluğun bu seferki kuşatmaya daha çok önem vermelerinde Hazar Hakanlığının Bardanes'e destek vermiş olmasının bir etkisi var mıdır bilemiyoruz. Ancak aşağıda da değineceğimiz üzere Hazarlar kuşatmayı yarmak sureti ile Bizans kuvvetlerine saldırımları ve böylelikle kale müdafilerini kıyımdan kurtarmış olmaları, bu ağır kuşatma silahları sayesinde, Bizans ordusunun kente muhtemel bir Hazar yardımından önce hakim olma isteği ile açıklanabilir. Ancak kaynaklarımız bu konuda herhangi bir bilgi vermemeleri bu düşünceleri delillendirmemizi engellemektedir.

göstermektedir. Ancak kentin içine düştüğü bu nazik durumda Hazar kuvvetleri kentin yanında gözüksüler ve Bizans ordusuna saldırdılar. Onların bu saldırısı sonucunda Bizans ordusu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Bundan sonra taraflar arasında mütareke yapıldı. Bu antlaşmaya göre Mauros, II. Justinianus'un yanından ayrıldığına ve Philippikos'u İmparator olarak tanıdığına yemin etmiştir.

Mauros'un yarattığı tehlikenin Hazar ordusunun başarılı askeri hareketi sayesinde ortadan kaldırılmasından sonra Kerson halkı Hazar kağanına mektup yazarak İmparator olarak tanıdıkları Bardanes'i Kerson'a göndermelerini istediler. Hazar kağanı bu durum üzerine Kerson halkından Bardanes'e ihanet etmeyeceklerine dair söz almak için adam başına para talep etti.¹⁶⁴ Bunun sağlanıp Kerson halkının Bardanes'e ihanet etmeyeceğine emin olan Hazar Kağan'ı Bardanes'i Kerson'a yolladı. Hazar Kağan'ının Kerson halkından böyle bir söz alması onun bu isyanın Bizans İmparatorluğunda ciddi bir tehlike yaratmasını amaçladığını açıkça göstermektedir.

¹⁶⁴ Theophanes'te bu adam başına bir altın parça, Nicephoros'ta ise bir nomismata şeklinde geçmektedir. Bkz. (26), THEOPHANES, 528. Bkz. (78), NICEPHOROS, 111. Bizce nomismata altın parçaya göre daha makul görünmektedir. Dunlop da Nicephoros'ta bulunan kaydı kabul etmektedir. Bkz. (85), DUNLOP, 176. Artamanov ise askerlerin rehin alınmasından bahsetmektedir ki ne Theophanes'te ne de Nicephoros'un kayıtlarında böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Bkz. (87), ARTAMANOV, 266.

3.5. Hazar Kağan'ı Tarafından Desteklenen Bardanes'in Bizans İmparatoru Olması

Bundan sonra yapacak herhangi bir şeyi kalmayan II. Justinianus, Bardanes'in saldırısını beklemeye başladı. Bu saldırıyı karşılamak için bazı tedbirler de almış bulunuyordu. Ancak bu tedbirlere rağmen Bardanes Constantinopolis'e herhangi bir direniş olmaksızın girdi ve İmparator olduğunu ilan etti. Bundan sonra Strouthos ve Mauros'u II. Justinianus ile Hazar kağanının kız kardeşi olan Theodora'nın küçük oğulları Tiberius'u ele geçirmesi için; Elias'ı ise II. Justinianus'un üzerine sevk etti. Mauros ve Strouthos İmparatorluk sarayına geldiler ve babaannesinin tüm çabalarına rağmen küçük Tiberius'u ele geçirdiler ve öldürdüler. Daha sonrasında da onun vücudunu bir kilisede yaktılar. Bu esnada Elias da II. Justinianus ile karşılaştı ve onun kafasını keserek artık İmparator olarak bulunan Bardanes'e gönderdi. Bundan sonra o da II. Justinianus'un kesik kafasını Roma'ya kadar teşhir etti. Böylelikle isyanı Hazar Hakanlığı tarafından açıkça desteklenen Bardanes, Philippikos adı ile Bizans İmparator olmuş oldu.

Kaynaklarımız Hazar kağanın kızkardeşi olan hatun'un bu isyan esnasındaki durumu ile ilgili bir bilgi vermemektedirler. Bu hatunun öldürüldüğüne dair bir bilginin bulunmaması onun ya isyandan önce ölmüş yada Hazarya'ya gönderilmiş olduğunu göstermektedir.

Hazarların açıkça destekledikleri bu taht değişikliğinden sonra Philippikos'un tekrar Hazar Hakanlığı ile ilişki kurduğuna dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır.

Zaten O iki yıllık bir iktidar hayatından sonra tahttan indirilmiştir. Bundan sonra taraflar kendilerini tehdit eden Araplara karşı savaşımaya başlamışlardır. Ancak bu savaşlarda taraflar müttefiklik kurmadıkları, savaşları birbirlerinden bağımsız yaptıkları görülmektedir.

Bu olaylardan sonra Kırım sahasındaki siyasi durum II. Justinianus'un bölgeye sürgüne gönderilemesinden önceki durumuna büründü. Kerson kentinin bundan sonraki yıllarda Hazar hakimiyetinde olması ile ilgili herhangi bir kaydın bulunmaması kentin Bizans İmparatorluğuna teslim edildiğini göstermektedir. Bunun yanında Hazarlar da Kırım'daki kentleri üzerindeki hakimiyetlerini devam ettirdiler. Böylelikle Status qua korunmuş oldu.

3.6. V. Constantine ile İrene'nin Evlenmesi

Kaynaklarımız II. Justinianus'un öldürülmesinden sonra yaklaşık 20 yıl kadar taraflar arasında bir ilişki kurulduğundan söz etmezler. Hatta elimizde bulunan Bizans kaynakları Arapların 717'de Constantinopolis'i kuşatmaları ile eş zamanlı olarak başlayan Hazarların Armenia seferi arasında bir ilişki kurmadıkları gibi bu olaydan haberdar dahi olmadıkları görülmektedir. Oysaki Hazarların Constantinopolis kuşatmasının olduğu esnada yaptıkları bu saldırı Arapları ciddi bir tehlike içinde bırakmış ve kuşatmanın zamanından önce sona ermesinde önemli bir etken olmuştur. Ancak kaynaklarımızın bilgi vermemesi bu olaylar üzerine herhangi bir ilişiklik kurmamızı yeni bir belge bulunana kadar engellemektedir.

VIII. yüzyılda Arapların, savaştıkları tüm cephelerinde büyük bir fetih hareketine geçtikleri görülüyor. Bu fetih politikaları Hazarların güney sınırlarını, Bizans İmparatorluğunun ise doğu sınırlarını tehdit etmekteydi. Fakat bu durum içerisinde Hazar hakanlığı ile Bizans İmparatorluğunun Araplara karşı herhangi bir ittifak içinde olmadıkları görülmektedir.

Bizans imparatorluğunun gerilemesi karşısında Hazarlar 725 yılından sonra Araplarla başarılı savaşlar yapmaya başlamışlardır. Theophanes'in kaydına göre Kağan'ın oğlu 725 yılında Media ve Ameny'a saldırmış ve Arap generali Garachos'u yani gerçek ismi ile Jerrah b. Abdullah'ı ordusu ile birlikte imha

etmişlerdir.¹⁶⁵ 728/729'da Mesleme Hazarya'yı istila etmiş; ancak başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Mesleme 730/731 yılında Theophanes'in ifadesine göre "Türkiye"ye saldırmış ancak yine Theophanes'in ifadesine göre "Korku içinde kaçmak" zorunda kalmıştır.

Hazar Hakanlığı ile Emevi Halifeliği arasında Kafkaslarda savaşlarda Hazarların, Bizans İmparatorluğu'nu iyice sıkıştıran Araplara karşı kazandıkları kesin sonuçlu muharebeler Constantinopolis'in dikkatini çekmiştir. Hazarların askeri gücünden yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru III. Leo, 730 yılı civarında Hazar Kağan'ına bir elçilik heyeti yolladı. Bizans elçisi Hazar Kağan'ının huzuruna çıktı ve III. Leo'nun iki hanedan arasında evlilik bağları yoluyla ittifak kurma teklifini ilettiler. Hazar Kağan'ı bu teklifi kabul etti ve 732-733 yılında Hazar Kağan'ının kızı Çiçek ile III. Leo'nun daha sonra da V. Constantine olarak Bizans İmparatoru olacak olan oğlu ile evlendiler. Evlendiğinde yaşı henüz çok da büyük olmadığına hükmettiğimiz Hatun Çiçek¹⁶⁶ Hristiyan dinini kabul etti ve vaftiz olarak İrene adını aldı. Bundan sonra dini bir eğitime tabi tutuldu. Daha sonra 18 yıl sonra Leo isimli çocuğunu dünyaya getirdi ve bu çocuk da 776-780 yılları arasında Bizans İmparatorluğu'nu yönetmiştir. Bu evlilik yoluyla taraflar arasında bir antlaşma yapıldığı kesindir. Ancak bu durum kaynaklarımıza yansımamıştır.

Bu evlilik bağına rağmen taraflar Herakleios zamanında Sasani Devletine karşı yapıldığını gördüğümüz gibi ortak askeri operasyon içine girmemişlerdir. Ancak bu evlilik bağından sonra Hazarlar Araplar üzerine giriştikleri saldırıları daha da artırdılar. Bunun üzerine Araplar Anadolu'dan kuvvetlerinin önemli bir kısmını Kafkaslara kaydırdılar ve Hazarların bu saldırılarına karşı koymaya çalıştılar. Kafkasya'daki Arap ordularının başına Mesleme'nin geçmesiyle buradaki üstünlük

¹⁶⁵ Theophanes'in kayıtlarında Hazarlarla Araplar arasında yapılan savaşlarla ilgili olarak bkz. Bkz. (26), THEOPHANES, 563, 567.

¹⁶⁶ Kaynaklarımız Hazar Kağanı'nın kızı olan bu hatun'un yaşı ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedirler. Ancak onun ancak 18 sene sonra Leo ismini alacak olan çocuğu doğurmasına bakacak olursak yaşının çok da büyük olmadığı ortadadır. Zaten daha 730 yılında Guvond'un kaydına göre Hakanlığın başında Parsbit isimli bir kadın bulunmaktaydı. Bu kadını kağan adayının küçük yaşta olması dolayısı ile bir naib olarak değerlendirmek mümkündür. Buna göre bu küçük yaşta olan kağan adayı ancak 732 yılında yani Bizans İmparatorluğunun elçilerinin Hazarya'ya geldikleri esnada kağan olmuş olmalıdır. Bu bilgi ile İrene'nin 18 yıl sonra bir çocuk dünyaya

yavaş yavaş Arapların tarafına kaydı ve Hazarlar üst üste yenilgiler yaşamaya başladılar. Sonunda Çiçek'in Constantine ile evlenmesinden henüz sadece dört yıl geçmişti ki 737 yılında Mervan Hazar Kağan'ını müthiş bir yenilgiye uğratmayı başardı. Başkentini kaybeden Hazar Kağan'ı Bulgar sahasına kadar kuzeye çekildi ise de burada oluşturduğu ordunun da yenilmesi üzerine Araplarla bir barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşma sonrasında Hazar Kağan'ı İslamiyet'i politik olarak da olsa kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle III. Leo'nun Araplara karşı izlediği strateji Hazar Kağan'ının İslamiyet'i kabul etmesi ile yıkıldı ve Arap tehlikesi ile baş başa kaldı.

4. İLİŞKİLERİN BOZULMASI

4.1. Don-Volga Irmakları Arasındaki Sahalarda Viking/Ruslar'ın bir Güç Olarak Ortaya Çıkmaları

Kaynaklarımız Hazarlarla Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerle ilgili olarak İrene ile Constantinos arasındaki evlenmeleri hadisesinden IX. yüzyılın ikinci yarısına kadarki süre arasında herhangi bir bilgi vermemektedirler. Bu durum taraflar arasındaki ilişkilerde uzun süreli bir durağanlığın, iyi ilişkilerin varlığına delalet etmekte ve bölgenin bu zaman zarfında herhangi bir tehlikeden uzak olduğunu göstermektedir. Gerçekten de Doğu Avrupa sahasında IX. yüzyıla kadar Hazar hakimiyetini tehdit edebilecek herhangi bir halk bulunmaması yanında, Hazar askeri gücünün doruk noktasında olması Volga ile Don ırmakları arasında kalan sahalarda Hazarlar'ın mutlak bir şekilde hakimiyet sürmelerini sağlamıştır. Bu durum, Doğu Avrupa ve Balkanlar ve hatta Orta Avrupa sahalalarını, Orta Asya'dan gelebilecek Türk ve Moğol guruplarının yaratabileceği istilaya 150 yıl boyunca tam olarak kapatmıştır. Bu durum bölgedeki Hazar siyasi gücünün Avrupa kıtasının Balkanlarda kalan kısmı

ve hatta tamamı için ne kadar ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Bunun bir sonucu olarak Hazar Hakanlığı'na bağlı toprakların Hinderlandı batıda Frank devletinin sınırlarına kadar ulaşmış, böylelikle Hazar Hakanlığı'nın sınırları o dönemin dünyasının önemli ticari havzalarından birisi haline gelmiştir. Ancak IX. yüzyıla gelindiğinde Hazar Hakanlığı dahilinde bazı karışıklıklar ortaya çıktı. Bu hareketlenmenin nedeni bölgeye yavaş yavaş sokulan Macarlar ile Viking/Rusların¹⁶⁷ güneye doğru sarkmaya başlamalarıdır. Ancak kalenin yapılmasının nedeni Macarlardan çok Viking/Ruslardı.¹⁶⁸

Arkeolojik kazılar sonucunda Merkez İsveç ile Finlandiya ve Estonya arasında bazı ticari ilişkiler ortaya çıkarılmıştır.¹⁶⁹ Bu bölgelerin arasında bulunan kısa deniz yolu ve burada yaşayan Viking/Rusların denizle haşır neşir olmaları onların daha sonraki dönemlerde de güney bölgeleri ile olan ilişkilerini artırarak devam ettirdi.

¹⁶⁷ Rus kelimesi ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 377-381,511; Nicholas V. RİASANOVSKY (1993), *A History of Russia*, Oxford Universty Pres, New York, 25.

¹⁶⁸ P.B. Golden Sarkel kalesinin yapılmasını Macarların bölgedeki hareketlenmelerine bağlamaktadır. Bkz. (1), GOLDEN, 68-77; Bkz. (21), BARTHOLD- GOLDEN, 1174. O aynı zamanda Sarkel kalesinin yapımını Vikinglerin/Rusların bölgedeki saldırılarına bağlayan iddialara da karşı çıkmaktadır. Ona göre Viking/Ruslar Kiev kentini merkez haline getirip bölgedeki Slav halklarını kendilerine bağlamadan bölgede ciddi bir güç olarak ortaya çıkmamış olmaları dolayısıyla Sarkel kalesinin yapımında bir neden oluşturmazlar. Bkz. (1), GOLDEN, 77. Golden'in bu görüşüne katılabilmek mümkün değildir. Zira onlar kendilerinden çok uzakta olan sahalara saldırılabilmekte ve yağma yaparak kendi ülkelerine geri çekilebilmekteydiler. Viking/Rusların 944 Berdaa ve Tabaristan seferleri onların hakimiyetleri altında bulunmayan çok uzak olan sahalara kadar yağma seferleri yapabildiklerini göstermektedir. Bu sefer ile ilgili olarak bkz. Bkz. (22), TOGAN, 401; Akdes Nimet KURAT (1999), *Rusya Tarihi*, TTK yay, Ankara, 23. Bkz. (87), ARTAMANOV, 488,489. Constantine Zuckermann da Sarkel kalesinin inşasının Macar istilası sonucunda ortaya çıktığını ifade etmektedir. O Sarkel kalesinin yapımını Rusların faaliyetlerine bağlayan iddialara karşı çıkararak onların Hazar Hakanlığına ve Bizans İmparatorluğuna çok bağımlı bir durumda olduklarını dile getirir. Constantine ZUCKERMANN (2002), *Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları*, Türkler Ansiklopedisi, II.C., Ankara, 485,486. Zuckermann'ın iddiasında, Rusların Karadeniz'in Kuzeyindeki sahalardaki faaliyetlerinin göz ardı edildiği dikkat çekmektedir. Zira Ruslar bu esnada Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda askeri faaliyetler göstermekteydiler. Bkz. (87), ARTAMANOV, 394. Thomas Schaub Noonan ise Hazarları Peçeneklerin, Bizans İmparatorluğunu ise Rusların sıkıştırdığını ve tarafların birbirlerine yardım yaptığı görüşünü dile getirir. Bkz. (94), NOONAN, 131. Obelensky ise bu kalenin ya Macarlar yada Rusların saldırılarından dolayı yapıldığını iddia eder fakat iki halk arasında bir seçim yapmayı uygun bulmaz. Dmitri OBOLENSKY (1971), *The Byzantine Commonwealth (500-1453)*, Weidenfeld-Nicolson, London, 171. Artamanov da Macarların bölgedeki faaliyetlerine önem vermekle birlikte, Sarkel kalesinin yapılmasındaki en güçlü etkinin Viking/Rusların bölgedeki faaliyetleri olduğuna inanır. Bkz. (87), ARTAMANOV, 394. Onun Macarların faaliyetlerini değerlendirmesi için bkz. *a.g.k.*, 439. Elimizde bulunan verilere göre Artamanov'un görüşü Golden'in iddiasına göre daha makuldür.

¹⁶⁹ Viking/Rusların güneye doğru inmeleri ile ilgili olarak bkz. Simon FRANKLİN- Jonathan SHEPARD (1996), *The Emergence of Rus 750-1200*. Longman Group Limited, London; Thomas Schaub NOONAN (1998), *Why Vikings First Came to Russia*, The Islamic World, Russia and Vikings, Ashgate-Variorum, 325-335. Bkz. (168), KURAT, 15-17.

Onlar VI. yüzyıla geldiğinde Lagoda gölüne kadar olan sahalara yerleşmeye başladılar. Bundan sonra bölgede Aland adası merkez olmak üzere ticari faaliyetlerine başladılar. Aland adasındaki bu ticari faaliyetlerden sonra Viking/Ruslar Lagoda gölüne yakın olan bazı sahalarda çeşitli koloniler kurdular. Onlar kuzey noktasındaki ticari faaliyetlerini artırırken, Orta Doğu'da 749 yılında Emevi iktidarının sona ererek Abbasi iktidarının başlaması, Doğu Avrupa'nın ticari hayatını da büyük oranda etkiledi. Zira Abbasilerin halifelik makamını ele geçirmeleri ile birlikte askeri faaliyetler Emeviler dönemindeki hızını büyük oranda kaybederek yerini büyük oranda ticari faaliyetlere bırakmıştır. Arap sikkelerinin Hazarya'da ilk kez VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinin hemen başında bulunması ve IX. yüzyıla gelindiğinde oldukça fazlaşması Abbasi devletinde değişen iç dengelerin Kafkas ötesine önemli bir yansımasıydı ve arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen veriler Hazarya ile Arap dünyası arasındaki savaşın yerini ticarete bıraktığını göstermektedir.¹⁷⁰ Bu durum öylesine büyük bir etki yapmıştır ki Hazar dış ticaretinde Abbasi İmparatorluğu Bizans İmparatorluğuna göre çok daha önemli bir konuma yükselmiştir. Zira bu dönemde Don ile Volga nehirleri arasında kalan sahalarda bulunan sikkelerde oransal olarak Abbasi sikkelerinin büyük bir üstünlüğü görülmektedir.¹⁷¹ 759 yılında Armenia bölgesinin emiri Yezid, Abbasi Halifesinin emri üzerine Hazar Kağan'ının kızı ile evlenmesi hadisesi¹⁷² Abbasi devletinin bölge ile yapılacak ticari faaliyetlerin artmasına ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Bu ticari faaliyetler kısa bir süre sonra da kuzeyde bulunan sahalara yayılmıştır.

800'lü yıllara ait Arap sikkelerinin Baltık ve Merkez İsveç'te yapılan kazılar sonucunda ele geçmesi kolonilerini İngiltere ve İrlanda'ya kadar yaymış olan Vikinglerin/Rusların kuzeyde yer alan kolonileri ile Hazar Hakanlığı arasında ticaretin 800 yılı civarında başladığını göstermektedir. Bu yıllarda daha sonraki tarihlerde kuzeydeki en önemli Viking kolonileri olacak olan Birka ve Hereby

¹⁷⁰ Bununla birlikte kısa süreli savaşlar olsa da bunlar Hazar Hakanlığı ile Abbasi devleti arasında gelişen ticari faaliyetlere uzun vadede herhangi bir zarar vermemiş olduğu bu savaşlardan sonra yoğun bir şekilde Arap dirhemlerinin bulunması ile açıkça anlaşılmaktadır.

¹⁷¹ Hazarya'da yapılan kazılar sonucunda ele geçirilen sikkelerin coğrafya ve dönemlere ve menşesine göre yapılmış sınıflandırması için bkz. T.S. NOONAN, *Ninth-Century Dirhem Hoards From European Russia: A Preliminary Analysis*, The Islamic World, Russia and Vikings, Ashgate-Variorum, 64,65.

¹⁷² Bu evlilik bağı ile ilgili olarak bkz. Bkz. (169), NOONAN, 218,233-234

kolonileri ortaya çıktı. Bu kolonilerin sakinleri atölyelerinde diğer kolonilerin üretemedikleri çeşitli ürünler yapabilmekteydiler ve onların bu özelliği sonucunda Birka ve Hereby'nin önemi diğer kolonilere göre oldukça büyüdü. Bundan sonra bazı Viking/Ruslar kolonilerinden çıkarak ticaret yapmak maksadı ile Hazarya içlerine doğru ilerlediler.¹⁷³ Şahsi veya çok küçük gruplar halinde yapılan ticari faaliyetleri daha geniş grupların kolonizasyonu izledi. Bu iki kolonide yaşayanlar meşhur ince uzun Viking/Rus kayıklarının vermiş olduğu kolaylık ve nehirlerin kuzey ile güney sahaları arasında uzanmasının vermiş olduğu ulaşım rahatlığı neticesinde¹⁷⁴ batıda Frank devleti ile güneyde ise bu bölgelere gelen Arap ve Hazar tüccarları ile ticaret yapmaya başladılar.¹⁷⁵ Kama havzasında yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen Viking/Rus üslubu taşıyan çeşitli kemerler Hazarlar ile onlar arasında yapılan ticaretin Kama havzasına kadar ulaştığını göstermektedir. Onlar bundan sonra uluslararası ticarete de oldukça tanınır tüccarlar haline geldiler ve Arap, Latin ve Grek kaynaklarında Ros adı ile zikredilmeye başladılar.¹⁷⁶

Bu ticari faaliyetleri bir süre sonra, askeri faaliyetler izlemiş ve onlar 840 tarihinden kısa bir süre Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda kendilerini iyice hissettirmeye başlamışlardır. Viking/Rusların Doğu Avrupa sahasındaki ilk askeri faaliyetleri kaynaklarımızın bildirdiği kadarı ile Sarkel kalesinin ortaya çıkmasından az önce Knez Bravlin öncülüğünde Kırım'ın güney taraflarına ve Kerson kentine yaptıkları saldırıdır.¹⁷⁷ Bu saldırı onların artık Doğu Avrupa coğrafyasında etkin bir güç olarak ortaya çıkmaya başladıklarını göstermektedir.¹⁷⁸ Bunun yanında onlar

¹⁷³ Noonan Eski Lagoda'da bulunan ilk Arap dirhemlerini bu faaliyetlerine başlamaktadır. *a.g.m.*, 343

¹⁷⁴ W.H. PARKER (1968), *An Historical Geography of Russia*, Adline Publishing, Chicago, 19.

¹⁷⁵ Kuzey Rusya sahasında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan Arap dirhemlerinin tarihleri ve buldukları yerlerle ilgili olarak bkz. Bkz. (169), NOONAN, 341, 347; T.S. NOONAN (1998), *Why Dirhems First Reached to Russia*, The Islamic World, Russia and Vikings, Ashgate-Variorum, 155, 161. Bulunan dirhemlerin yıllara göre yapılmış bir oldukça kıymetli ve yararlı bir grafiği için bkz. *a.g.m.*, 165.

¹⁷⁶ Onların uluslararası ticarete, özellikle de Bizans İmparatorluğu ticaretindeki yeri ile ilgili olarak bkz. Jonathan SHEPARD, *Constantinople, Gateway to the North, Constantinople and his Hinderland*, Ed. Cyrill Mango, Gilbert Dagron, Society for the Promotion of Byzantine Studies, Variorum, 243-360.

¹⁷⁷ M.I. Artamanov'a göre bu olay tek başına dahi hem Hazarların hem de Bizans İmparatorluğunun dikkatini çekebilecek kadar önemli bir hadiseydi. Bkz. (87), ARTAMANOV, 394.

¹⁷⁸ M.I. Artamanov biraz daha ileriye giderek bu saldırının bölgedeki Bizans hakimiyetini sınırlandırdığı gibi Hazar egemenliğine de bir sınır koyduğunu ifade etmektedir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 394. Bu iddia elbette biraz abartılıdır. Zira bu saldırı fütihat amacından uzaktır.

Karadeniz kıyılarında yer alan Amastris'e de 842 yılından önce bir saldırıda bulunmuşlar ve çevreyi yağmalamışlardır.¹⁷⁹ Bu saldırı da bize onların Karadeniz'e açılmalarında herhangi bir engel ile karşılaşmadıklarını ve bu tarihlerde Don havzasının Viking/Rus saldırılarına hazır olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Don havzasında Sarkel kalesinin inşasından önce yıkıldığı anlaşılan Pravoberejn adlı bir kale bulunmaktaydı.¹⁸⁰ VIII. yüzyılda inşa edildiği anlaşılan bu kale¹⁸¹ Silmyan bölgesinde bulunuyor ve Don üzerindeki geçidi kontrol altında tutuyordu. Sarkel bu kalenin yıkılması ve Don havzasındaki güvenliği sağlayamaması dolayısıyla inşa edilmiştir.¹⁸²

Ancak bölgedeki hakimiyeti tehdit ettiği açıktır. Rusların yaptıkları bu saldırılarla ilgili olarak ayrıca bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 460-471.

¹⁷⁹ Bkz. (167), RİASANOVSKY, 26.

¹⁸⁰ Bu kale ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 409-415.

¹⁸¹ Pravoberejn kalesinin inşa tarihi ile ilgili olarak yapılan tartışma için bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 413.

¹⁸² Bkz. (87), ARTAMANOV, 415.

4.2. Viking/Ruslar’a Karşı Sarkel Kalesinin İnşası

Hazar kağanı ve devletin yönetiminde önemli bir konumda olarak ilk kez karşımıza çıkan ve “Bey” unvanı taşıyan kişinin elçileri, İmparator Theophilos zamanında Constantinopis’e geldiler.¹⁸³ Bu elçilik heyeti Theophilos’a, Don ırmağı kıyısında Hazarlar için bir kale inşası isteğini sundu. Bundan sonra İmparator Petronas’ı bir filo eşliğinde buraya gönderdi. Görünüşe bakılacak olursa İmparator bu teknik yardım isteğine oldukça fazla önem vermekteydi. Zira Petronas İmparatoriçe Theodora’nın kardeşiydi.

Petronas Kerson kentine varduktan sonra adamları ile birlikte bir yük gemisiyle birlikte Don ırmağının sağ tarafında Hazarların kalenin yapılmasını istedikleri¹⁸⁴ yere geldiler. Ancak burada kale yapımı için gerekli malzeme bulunmuyordu ve bunun üzerine Petronas burada fırınların yapılması emrini verdi. Bundan sonra Hazar işçi ve ustalar tarafından yapılan tuğlalardan yapıldı¹⁸⁵ ve kale bunlarla inşa edildi. Böylelikle tarihi kesin olarak belirlenememekle birlikte 829 ile

¹⁸³ Sarkel kalesinin yapılması hadisesi ile ilgili olarak bkz. PORPHROGENİTUS, *a.g.k.*, 183. Ayrıca şu eserlere de bkn Bkz. (87), ARTAMANOV, s.386-387. Bkz. (94), NOONAN, 114

¹⁸⁴ Porphrogenitus kalenin yapıldığı yerin kimin tarafından belirlendiği konusunda bir bilgi vermemektedir. O sadece Petronas’ın bölgeye gelmesinden bahsetmektedir. Bkz. (41), PORPHROGENİTUS, 185. Artamanov ise kalenin yapıldığı yerin Hazarlar tarafından belirlendiğini iddia etmektedir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 387. Artamanov’un iddiası herhangi bir kaynağa dayanmamasına rağmen daha makul bir iddia olarak karşımızda durmaktadır.

¹⁸⁵ C. Porphrogenitus bu kalenin yapılmasında Bizanslıları ön plana çıkarmak sureti ile kalenin Bizanslılar tarafından inşa edildiğini iddia eder. Bkz. (41), PORPHROGENİTUS, 185. Onun bu iddiasına Artamanov kalenin yapılmasındaki teknikleri göstererek buranın Hazar işçiler tarafından inşa edildiğini, Petronas ve beraberindekilerin ise daha çok danışmanlık yaptıklarını belirtir. ¹⁸⁵ Bkz. (87), ARTAMANOV, 390,391.

842 yılı arasındaki bir zamanda¹⁸⁶ Don nehrinin sağ kıyılarında şimdiki Popov çiftliğindeki Silyan istasyonunda yer alan Sarkel kalesi¹⁸⁷ bir Hazar-Bizans işbirliği sonucunda ortaya çıktı.

Petronas'ın görevi bittikten sonra Constantinopolis'e gelerek İmparator Theophilos'un karşısına çıktı. O İmparatora Kerson kentini elinde tutabilmesi için buraya bir askeri görevli göndermesi gerektiğini anlattı. Onun İmparatoru bu şekilde bilgilendirmesindeki temel neden yukarda anlatmaya çalıştığımız bölgedeki siyasi gelişmelerdir. Petronas'ın İmparator Theophilos'un karşısına çıkarak bölge ile ilgili bilgiler vermesi, onun bölgedeki son gelişmeleri takip maksadı ile gönderildiğini açıkça göstermektedir. Petronas'ın sözlerini Konseyinde değerlendiren İmparator bizzat Petronas'ı bölgeye askeri yönetici olarak gönderdi.¹⁸⁸ Bir donanma ile tekrar Kerson'a giden Petronas kente geldikten sonra kentin asilleri onun hakimiyetini tanıdılar. Constantine Porphrogenitus bundan sonra kent ile Sarkel arasındaki ilişkilere dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Bu durum Sarkel'in kuruluş amacını yerine getirerek bölge güvenliğini sağlamış olduğunu göstermektedir.

¹⁸⁶ Sarkel kalesinin yapıma tarihi ile ilgili olarak pek çok tarih önerilmiştir. Omeljan Pritsak kalenin 833 tarihinde yapıldığını iddia etmektedir. Omeljan PRİTSAK (1981), *From Sabirs to Hungarians*, Study in Medieval Eurasian History, London, 23; Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 49,147.; Zeki Velidi Togan, Akdes Nimet Kurat ve İbrahim Kafesoğlu ise kalenin 835 tarihinde yapıldığını iddia ederler. Bkz. (22), TOGAN, 399. Bkz. (2), KURAT, 31; Bkz. (168), KURAT, 25. KAFESOĞLU, *a.g.k.*, 172. Golden ise kalenin yapılaş tarihini 838 tarihine vermektedir. Bkz. (1), GOLDEN, 67; (21), BARTHOLD- GOLDEN, 1175; P.B. GOLDEN (1972), *The Migrations of Oguz*, Archivum Ottomanicum/IV, 62. Constantine Zuckermann ise 839 tarihlemesini yapar. Bkz. (168), ZUCKERMANN, 484,486.

¹⁸⁷ Sarkel kalesinin yapısı ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 389-392. İsmi ile ilgili olarak bkz. Karoly CZEGLÉDY (1963), *Sarkel, An Ancient Turkish Word for House*, Aspects of Altaic Civilization, ed. Denis Sinbor, Indiana University Publication, Indiana, 23-31.

¹⁸⁸ M.I. Artamanov'a göre onun bu kente idareci olarak tayin edilmesi Bizans İmparatorluğunun bölgede ortaya çıkan siyasi duruma müdahale etmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Bkz. (87), ARTAMANOV, 394.

4.3. Hazar Kağanı'nın Museviliği Kabul Etmesi ve Bizans İmparatorluğu ile İlişkilerinin Bozulmaya Başlaması

Hazarlar tarihi kesin olmayan bir dönemde Museviliği benimsemeleri devletin bazı alanlarında değişikliklere yol açtığı gibi dış politikasında da bir dönüşüm yaratmıştır. Bu dönüşüm kendisini özellikle çeşitli dönemlerde Yahudileri tard etmiş olan Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerinde daha da hissettirmiştir.

Hazarların Museviliği ne zaman kabul ettiklerine dair güvenilir bilgiler bulunmamaktadır. Ancak onların 865 yıllarından önce¹⁸⁹ Museviliği benimsemiş oldukları elimizde bulunan Latince bir kaynakla sabittir. Bu kaynak dünyada her ulusun arasında Hristiyanların olduğunu belirttikten sonra Alexander'ın Hun ırkından olan ve Gog ve Mogog ülkesinde yaşayan Hazarları sıkıştırdığını ve kaçırdığını ifade etmekte ve bundan sonra yıl belirtmeden Museviliği kabul etmiş olduklarını belirtmektedir.¹⁹⁰ Hazarların Museviliği kabul etmesi ile ilgili ilk kayıt olması bakımından Hazar Tarihi için önemli kayıtlardan olan bu Latince kayıt onların

¹⁸⁹ Onların Museviliği benimseme tarihleri ile ilgili çeşitli görüşler için bkz. Constantine ZUCKERMANN (1995), *On the Date of Khazars Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and the Igor*, Revue des Etudes Byzantines/53, 244,245. Bkz. (168), ZUCKERMANN, 487,488.

¹⁹⁰ DRUTHMAR OF AQUITAINE (1989), *Exposio in Matthaicum Evangelistam*, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im Ostlichen Europa, Seri A: Lateinische namen bis 900, Band III, Stutgard, 83. Yukarda verilen kısmın Latince aslı şu şekildedir. Nescimus jam gentem sub coelo in qua Christiani non habebantur. Nom et in Gog et Mogog, quae sunt gentes Hunnorum, quae ab eis Gazari vocantur, jam una gens quae fortior erat ex his quas Alexander conduxerat, circumcisa est, et amnem Judaismum observat.

Museviliği 865 yılından önceki bir tarihte kabul etmiş olduklarını açıkça göstermektedir.¹⁹¹

Museviliğin Hazar Kagan'ı tarafından benimsenmesi kısa bir süre sonra Bizans İmparatoru ve Abbasi Halifesi tarafından öğrenilmiş kısa bir süre sonra da bu İmparatorluklar elçilerini Hazarya'ya göndermişlerdir. Museviliğe düşman olan bu iki devlet de Hazar kaganının Museviliği benimsemesinden rahatsız olmuşlardır. Bu rahatsızlık Schechter teksine elçilerin Hazar kaganına "Tüm halkların hakimiyetinde olan bir dine nasıl geçtiğini" sormaları ile girmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun ve Abbasi Halifeliği'nin bu tutumları üzerine Hazar Kağan'ı da onları dini bir münazaraya davet etmiştir.

Hazar elçilerinin gönderildiği Bizans İmparatoru III. Michael'dı. O, 860'ta, elçilerin bir din adamı isteği üzerine Patrik Photius'un tavsiyesi ile daha sonra Slavlar tarafından azizlik mertebesine yükseltlen Constantine'i bu dini misyonun başına geçirerek Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara gönderdi.¹⁹² O önce Kerson kentine geldi ve burada Hazar Türkçesi ile ilgili çalışmalarda bulundu. Daha sonra da İtil kentine gelerek Hazar Kağan'ının huzuruna çıktı ve burada münazaraya katıldı. Onun yanında bu münazaraya katılan bir Musevi ve bir de Müslüman din adamı bulunuyordu.¹⁹³ Yapılan münazarada ilk söz alan Yahudi din adamı olmuştur. O diğer

¹⁹¹ Museviliği ne zaman ve nasıl kabul etmiş oldukları bambaşka bir çalışmanın konusunu teşkil edeceğinden konumuzu çok fazla dağıtmamak için bu kadar bilginin şimdilik yeterli olduğunu düşünüyoruz. Zira onların Museviliği benimsemeleri ile ilgili olarak bizi ilgilendiren nokta Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerini nasıl etkilemiş olduğudur. Onların Museviliği benimsemeleri ile ilgili olarak bkz. Omeljan PRİTSAK (1981), *The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*, Studies in Medieval Eurasian History, London, 261-281.

¹⁹² Hazar Kagan'ının Museviliği benimsemeleri ile ilgili bilgi veren kaynaklarımıza doğrudan doğruya Hristiyanlığı temsilen İtil kentine gönderilen kişinin Constantine olduğu bilgisini vermezler. Ancak onun "Hristiyanlıkla ilgili bir meseleden" dolayı bizzat Hazar Kagan'ı tarafından İtil kentine davet edilmesi, Constantine'nin Hazar Kağan'ının huzurunda bir münazaraya katılması ve bu münazarada da sarayda bulunan Yahudi din adamlarıyla tartışması gibi kayıtlar Schechter metnindeki Bizanslı din adamının kesinlikle Constantine olduğunu göstermektedir. Bu durum her iki kaynaktaki bilgileri birleştirmemize olanak tanımaktadır. Bununla birlikte bu konu bilim aleminde daha önceden bazı tartışmalara da yol açmıştır. Onun dini misyonu ile ilgili olarak bkz. Bkz. (85), DUNLOP, 194,195. Bkz. (94), NOONAN, 114, 115. Bkz. (7), BOLENSKY, 492,493. Bkz. (168), BOLENSKY, 176,177; George VERNADSKY (1964), *Byzantium and Southern Russia*, Byzantion, vol XV/Reprint, 67-76; A. ZAJACZKOVSKY (1963), *Hazar Kültürü ve Varisleri*, çev. Çağatay Bedii, Belleten, C.27/107, s.479.

¹⁹³ Schechter teksindeki metin için bkz. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 109. Hazar Kağanı olan Joseph'in Hasday ibn Şaprut'a yazdığı mektubun diğer versiyonu olan kısa versiyonuna göre ise din adamları elçilerle birlikte gelmişlerdir. Bkz. (191), PRİTSAK, 273. Münazara teklifi olmadan elçilerin

din adamlarına Musa'yı peygamber olarak tanıyıp tanımadıklarını ve kitabını da ehil olarak görüp görmediklerini sormuştur. Tüm din adamlarının olumlu cevap vermelerinden sonra kendisi söz alarak onların peygamberlerini ve kitaplarını tanımadığını söylemiştir. Bu durum üzerine de Hazar Kagan'ı hepsinin üzerinde uzlaştığı Musevi dininin haklılığını kabul etmiştir.

Hazar Kaganı'nın Museviliği benimsemesinin ardından Hazarya Yahudiler için bir çekim noktası haline gelmiş ve Bağdad, Horasan ve Bizans İmparatorluğunun çeşitli yerlerinden Hazarya'ya Yahudi göçü başlamıştır.¹⁹⁴ Buna rağmen Hazar Kağan'ı III. Michael'a yazdığı mektupta ihtiyacı olan tüm yardımı sağlayacağını taahhüt ederek¹⁹⁵ yaptığı dinî değişikliğin Hazar Hakanlığı-Bizans İmparatorluğu ilişkilerini zedelemeyecek olduğunu göstermiş oldu. Kuşkusuz ki bu yardım aşağıda değineceğimiz Askold ve Dir isimli Viking/Rus beylerin 860 yılında Constantinopolis'e saldırılarıyla ilgiliydi; fakat Hazar Hakanlığı'nın hem doğu hem de batı sınırları 860 yılından sonra büyük bir siyasi değişiklik içine girmişti. Bu değişikliğin temel nedeni Peçenekler'in Hazar Hakanlığı'nın Batı sınırlarında ortaya çıkması idi. 860 yılına kadar süren yoğun ticari ilişkiler sonrasında Hazar Hakanlığı'nın askeri yapısının zayıfladığı dikkat çekmektedir. Bazı Hazar savaşçılarının bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun askeri kıtalarında yer alması yoğun ticari hayatın askeri faaliyetleri durdurması sonucunda savaşçıların savaş ortamlarına göçtüklerini göstermektedir. Bu durumda Hazarlar eski askeri güçlerini de kaybettiler ve Bizans İmparatorluğu, bu durum karşısında Kerson kentini ve ona bağlı olan Kırım'daki Bizans mülklerini korumak için yeni gelen halklarla sıkı ilişkiler kurma yoluna gidecektir.

yanlarında din adamları da götürmüş olmaları pek makul görünmemekte olmasından dolayı bu kayıt bizce olayların seyrini aktarmada yetersizdir. Bekri'nin kayıtlarına göre ise bu münazaraya Müslüman din adamı katılmamıştır. Onun kayıtlarına göre Müslüman din adamı Hazarya'ya doğru gelirken yolda Musevi devlet görevlisi tarafından öldürülmüştür. Dolayısıyla o bu münazaraya katılmamıştır. *a.g.m.*, 277. Onun bu iddiası münazarada kaybedecek olan Müslüman din adamını küçük düşürmeme gayretinden kaynaklanıyor olsa gerek. Bundan dolayı Bekri'nin kaydı bizce gerçeği yansıtmamaktadır.

¹⁹⁴ Hazarya'ya daha önceki dönemlerde yapılan Yahudi göçleri ile ilgili olarak bkz. Bkz (189), ZUCKERMANN, 241. Hazarların Museviliği benimsemelerinden sonra yapılan göçlerle ilgili olarak bkz. Bkz (19), GOLB-PRİTSAK, 111; Bkz. (189), ZUCKERMANN, 251.

¹⁹⁵ Bkz. (7), OBOLENSKY, 493.

4.4 Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz'in Kuzeyindeki Politikalarını Değiştirmesi

IX. yüzyılın sonlarındaki siyasi hadiseler Hazar Hakanlığı'nın sonunu getirecek olayların başlangıcını teşkil etmektedir. Zira bu dönemde Peçenekler Hazar sınırlarından içeri girerek büyük karışıklıkların çıkmasına vesile oldukları gibi Hazar Hakanlığı'nın iç dengelerinin de bu dönemde hiç olmadığı kadar hassas bir duruma geldiği görülmektedir.

Peçenekler IX. yüzyılda Karadeniz'in göçü ile bölgenin en büyük askeri gücü haline geldiler. Onlar bu esnada Don ile Volga nehirleri arasında yaşıyorlar ve Macarlar'ı sıkıştırıyorlar ve Hazarların bölgedeki ticarî ve siyasi konumunu tehdit ediyorlardı.880 ila 900 yılları civarında Hazar Hakanlığının tahtında bulunan Benjamin döneminde pek çok halk Bizans İmparatorluğu'nun teşviki ile Hazar hakanlığına saldırmıştır.¹⁹⁶ Bu durum Bizans İmparatorluğu'nun Karadeniz'in Kuzeyi politikasında Kerson kentinin ve buraya bağlı piskoposluk dairelerinin¹⁹⁷ güvenliğinin

¹⁹⁶ Bu esnada Bizans İmparatorluğu'nun ordusunda 894-897 Bizans-Bulgar savaşında Bulgarlara karşı çarpışan ve onlara esir düşen Hazar askerleri de bulunuyordu. Yine Constantinopolis'te de bir kısım Hazar askerleri İmparatorluk muhafızları olarak bulunuyorlardı. Fakat onları Hazar Hakanlığı tarafından gönderilen bir müttefik kuvvet olarak değerlendirmek yerine paralı asker olarak değerlendirmek daha yerindedir. Bu savaştaki askerler için bknz. Bkz. (85), DUNLOP, 219. Bkz. (94), NOONAN, 117; Bkn. (43), UYDU YÜCEL, 450.

¹⁹⁷ Kırım yarımadasındaki piskoposluk merkezleri için bknz. Bkz. (168), OBOLENSKY, 177,178.

sağlanması için büyük bir değişiklik içine girdiğinin ilk belirtisidir.¹⁹⁸ Onların yanında bölgede Hazar hakimiyeti altında yaşayan Burtaslar, Uzlar ve Kara Bulgarlar da önemli güçlerdi. Bizans İmparatorluğu bu halkları Hazarlara karşı kışkırtarak Anti-Hazar organizasyonunu harekete geçirerek Hazar Hakanlığına saldırttı.¹⁹⁹ Ülkenin çeşitli yerlerinde yaşayan bu halkların Hazar Hakanlığı'na saldırmalarına rağmen, bölgenin önemli bir gücü olan Alanlar Hazar Hakanlığı'nın yanında yer aldı. Alanlar'ın Hazar Hakanlığı'nın yanında yer almasıyla, ortaya çıkan siyasi huzursuzluk bastırılmıştır. Ancak bir süre sonra Hazarların yanında gördüğümüz Alanlar, Hazar kaganı olarak Aaron'un başta bulunduğu 900 yılı civarında Hazarlara karşı isyan etmişlerdir. Onların Hazarların karşısında yer alması Schechter tekinde açıkça ifade edildiği gibi Bizans İmparatorluğu'nun kışkırtmasıyla vuku bulmuştur. Alan hükümdarı Hazarlara karşı isyan başlatmadan önce²⁰⁰ Hristiyan olmuştur. Yine Alan ülkesinde bir piskoposluk kurulmuş olduğunu ve Bizans İmparatorluğu'nun nüfuzunun Alan ülkesinde yayılmaya başladığı da bilinmektedir.²⁰¹ Bizans İmparatorluğu tarafından hazırlanan Anti-Hazar organizasyonda Hazarların yanında

¹⁹⁸ Bizans İmparatorluğunun Karadeniz'in kuzeyinde yeni politik güç dengesi kurma arayışı şu yayınlarda ortaya konulmuştur. Bkz. (94), NOONAN, 118,119. Bkz. (168), OBOLENSKY, 177, 179. Bu politik değişikliğin temel nedenini ortaya koymak için kaynaklarımız son derece yetersizdir. Hazarların Museviliği benimsemeleri ile bu politik değişiklik paralel gelişmiş olsa da kanaatimizce bu durum neden sonuç ilkeleri içinde değerlendirilmeye uygun değildir. Bu politik değişiklik elimizde bir kaynak veya delil olmamakla birlikte biz de Noonan gibi Bizans İmparatorluğu'nun kadim "Böl ve Yönet" politikası mucibince Karadeniz'in Kuzeyindeki politik değişiklikler sonucunda Hazarların Bizans'ın kuzey mülklerini koruyamamaları sonucunda Bizans İmparatorluğunun yeni güç dengeleri arayışından kaynaklanan siyasi gelişmeler olduğunu düşünüyoruz. Zira onların 900'lü yılların başında çeşitli halkları Hazarlara karşı kışkırtmaları, ardından Alanları kendi yanlarına çekme gayreti ve aşağıda değinecek olduğumuz uzlar ve özellikle de Peçeneklere yaklaşma siyaseti bizi böyle bir yargıya götürmektedir.

¹⁹⁹ Kaynakta Burtaslar SY, Uzlar TWRQ,Volga Bulgarları BMP, Peçenekler PYYNYL ve Bizans İmparatorluğu ise Maqedon olarak geçmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun Makedon olarak geçmesi o esnada Bizans İmparatorluğu'nun Makodonyalı bir Hanedan tarafından yönetilmesi ile ilgilidir. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 113. Bu yıllarda Peçeneklerin ve Alanların durumu için bkz. Bkz. (168), OBOLENSKY, 178,179.

²⁰⁰ Mes'udi onların 932 yılında Hristiyanlığı kabul ettiklerine dair olan kaydına Omeljan Pritsak çeşitli Bizans kaynaklarının 922 yılında Bizans ile Alanlar arasındaki mevcudiyetini ileri sürerek Mes'udi'nin verdiği tarihin çok geç bir tarih olduğunu ileri sürer. Ona göre bu hadiseler 920'li yıllarda yaşanmıştır. Pritsak'ın yaptığı tartışma ile ilgili olarak bkz. Mes'udi'nin kaydı için bkz. Bkz. (168), GOLB-PRİTSAK, 136,137. Onun bu tarih ile ilgili olarak ısrarı onun Aaron zamanını 900-920 arasına tarihleme konusunda gösterdiği titizlikle açıklanabilir. Biz Pritsak'ın titizliğine uymak yerine olayı 920-930 arasınd bir tarih olarak telakki ediyoruz.

²⁰¹ Alan hakiminin Hristiyanlığı benimsemesi ve ülkesinde de Hristiyanlığın kök salmasına paralel olarak Hazarlara isyan etmiş olması Bizans İmparatorluğu'nun dini, politik bir araç olarak kullanmış olduğunu açıkça göstermektedir. Bu politika ve Alanların Hristiyanlaşması için bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 465-467. (19), GOLB- PRİTSAK, 135.

yer alan Alanların beklenmedik isyanı karşısında Hazarlar, Uzların yardımını alarak Alanlara saldırdı. Uzların da desteği ile gücünü iyice artıran Hazarlar, Alanlar'ı dize getirdi. Savaş esirleri arasında Alan hükümdarı da bulunuyordu. Hazar Kağan'ı Aaron'un huzuruna çıkan bu bey onurlandırılmış ve kızı Aaron'un, daha sonra Hazar Kağanı olacak olan, oğlu Joseph ile evlendirilmiştir. Alan hükümdarı da bundan sonra Hazar Kağan'ına bağlı kalacağına yemin etmiştir. Onun bu evliliği yaptırması Alanların, Hakanlık içindeki siyasi, ticari ve jeostratejik dengelerde oldukça önemli bir konumda olduklarını açıkça göstermektedir.

4.5. Viking/Ruslar'ın Bizans İmparatorluğu Tarafından Hazar Hakanlığına Karşı Kullanılmaları

Hazar Hakanlığının ne I. ve ne de II. Anti-Hazar organizasyonda bu organizasyonun mimarı olan Bizanslılara karşı bir hareket düzenlemedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum ancak Benjamin ve Aaron zamanında Hazarların Bizans ile savaşmak istemedikleri ile açıklanabilir. Ancak Hazarların bu politikası Joseph'in Kağan olması ile bozulmuştur.

Bizans İmparatorluğu'nun başında Romanus, Hazar Hakanlığı'nın da başında Joseph bulunurken Hazar Hakanlığı-Bizans ilişkileri daha önceki dönemlerde hiç gerilmediği kadar gerilmiştir.²⁰² Kaynağımız Joseph'in Kağan olması yıllarında Romanus'un Bizans İmparatorluğundaki Yahudilerin takibata uğradıkları bilgisini vermektedir. Bu duruma da Joseph Kırım sahasında yaşayan Hristiyanları²⁰³ takibata uğratarak karşılık vermiştir. Daha önceki dönemlerde Bizans İmparatorluğu'nun

²⁰² Schechter teksinde Romanus ile ilgili olarak Şeytan Romanus ifadesinin kullanılması ilişkilerin durumunu açıkça göstermektedir. Schechter teksindeki kayıt için bkz. *a.g.k.*, 115.

²⁰³ Esasen kaynağın verdiği ifadeden onların nerede yaşadıkları tespit olunamıyor. Fakat muhtemelen bu Hristiyanlar Kırım sahasında yaşamaktaydılar. Zira daha sonraki yıllarda İtil kentini ziyaret eden Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgilerde Hristiyanların burada önemli bir kalabalık oluşturuyor olmaları bu takibatın Hakanlığın genelinde uygulanmamış olduğunu büyük oranda Kırım sahasındaki Hristiyanları kapsadığını göstermektedir.

Hazar Hakanlığı aleyhine giriştiği bazı faaliyetlerde herhangi bir karşılık vermeyen Hazar Hakanlığı'nın Joseph'in hükümdar olması ile dış politikasını tamamen değiştirdiği dikkat çekmektedir. Onun dış politikasını değiştirmesinde temel etken Romanus'un anti-yahudi politika seyretmesinden ziyade, Bizans ile aralarında Hazar Hakanı Benjamin döneminden başlayıp Aaron zamanında devam eden mücadeleler ve Magna Bulgarya ile olan savaşlarından beri gözlerinde olan Kırım'daki Bizans mülklerini ele geçirmek isteği olmalıdır.

Bu siyasi gelişmeler Constantinopolis'te oldukça yakından takip edilmiş ve İmparator Romanus hemen 940 yılında²⁰⁴ Viking/Ruslarla bağlantı kurmuştur.²⁰⁵ Onlar bu esnada yukarda da ifade ettiğimiz gibi Dinyeper ve Don ırmakları civarında önemli güçlerden birisiydiler. Viking/Rusların²⁰⁶ başında bu esnada Rurik'in oğlu olan Igor²⁰⁷ bulunuyordu. Romanus çeşitli hediyelerini yollayarak Oleg'den Tamatarkan²⁰⁸ kentine saldırmasını istedi. Oleg bu teklifi kabul etti ve şehirde herhangi bir askeri gücün bulunmamasından faydalanarak bir gece baskını ile kente hakim oldu. Tamatarkan kentinin hakimi olan ve sadece Balıkçı unvanı²⁰⁹ bilinen

²⁰⁴ Kaynak metinden bu bağlaşıklığın ne zaman kurulduğu tam olarak tespit olunamıyor. Ancak aşağıda belirteceğimiz üzere Igor'un Balıkçının zorlaması ile Constantinopolis'e saldırması hadisesi Viking/Rusların 941 yılındaki Constantinopolis saldırısını akla getirmektedir. Bundan dolayı bu olaylar 940'lı yıllarda gerçekleşmiş olmalıdır. M.I. Artamanov da bu tarihi kabul eder. O ayrıca 943 yılında gerçekleşen Rusların Kafkas seferlerini de bu olayların 940'lı yıllarda gerçekleştiğine delil olarak kullanır. Bkz. (87), ARTAMANOV, 481,482.

²⁰⁵ Schechter teksindeki kayıtlar ve Pritsak'ın yorumları için bkz. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 115-119, 137- 140. Ayrıca bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 480,481. Bkz. (189), ZUCKERMANN, 256-259.

²⁰⁶ Onlar kaynakta RWSY olarak geçmektedir. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 115.

²⁰⁷ Kaynakta bu kişi HLGW olarak geçmektedir. *a.g.k.*, 115. Omeljan Pritsak bu faaliyetlerin Oleg tarafından yapıldığını ileri sürer. *a.g.k.*, 104,105. Aynı eserin bir başka sayfasında ise Oleg'in 920-928 yılında öldüğünü ileri sürer. *a.g.k.*, 66. Schechter teksinde geçen kelime gerçekten de Igor'dan ziyade onun selefi olan Olga ismine daha yakındır. Fakat kronolojik deliller bu esnadaki olayların kesinlikle Igor tarafından yapıldığını göstermektedir. M.I. Artamanov ise bu konudaki tartışmaları ve şüpheleri belirttikten sonra herhangi bir delil ortaya koymaksızın bu faaliyetlerin Igor'a bağlı Olga isminde bir komutan tarafından idare edildiği sonucunu çıkarır. Artamanov'un bu konudaki görüşü ve tartışmalar ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 484-487,560. Artamanov bu iddiasını delilendirmemiş olmakla birlikte Novgorod kroniğinde Igor'un generallerinden olan ancak Igor'un selefi olarak yorumlanan kişi herhalde Artamanov'un bu iddiasına delil oluşturabileceğini düşünüyoruz. Bu kayıt Novgorod kroniğinde Kiev kenti ile ilgili olarak anlatılan olaylar içinde verilmiştir. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, *a.g.k.*, 63.

²⁰⁸ Kaynakta bu kent SMKRYR olarak geçmektedir. *a.g.k.*, 115.

²⁰⁹ Bu unvan tarih literatürüne "Balıkların Hakimi" gibi manasız bir şekilde geçmiştir. Bkz. (19), Vladimir MİNRSKY, *Balgizi-Lord of the Fishes*, 130-137'den alıntılan GOLB- PRİTSAK, 137. Bu unvan kent manasına gelen balık kelimesinden -ci,-cı ekiyle yapılan bir türetme olmalıdır. Böylelikle bu unvan Kent Hakimi, yönetici veya daha doğru şekliyle vali olmalıdır.

Kerç kenti valisi bu gelişme üzerine Kırım'daki Bizans kentlerine geniş bir saldırı başlattı. Saldırıda bulunduğu kentlerden üç tanesine de hakim oldu. Balıkçı'nın bu askeri faaliyetleri kısa bir süre sonra da Bizans İmparatorluğu'nun kuzey mülklerinin merkezi konumunda bulunan Kerson kentine ulaşmıştır. Kentte bulunanlar surların arkasına saklanmaları dolayısıyla bir meydan muharebesi yapılmamıştır. Ancak yine de Bizans kuvvetleri doksan kişi kaybetmiştir. Balıkçı Kerson kuşatmasını kaldırdıktan sonra Viking/Rusların üzerine gitti. Fakat onlar Balıkçı'nın önünden kaçmışlardı. Balıkçı da bölgedeki Viking/Rus yerleşim birimlerini basarak onları dize getirmeye çalıştı.²¹⁰ Bu mücadelenin dört ay sürdüğü anlaşılmaktadır. Sonunda İgor Balıkçı ile bir antlaşma yapmak için onun yanına kadar gelmiştir. Bundan sonra Oleg Balıkçı'ya, kendisini Hazarlara karşı Romanus'un kışkırttığını belirtti. Balıkçı da bu durum üzerine "Git ve bana karşı savaştığın gibi Romanus'a karşı savaş, seni yalnız bırakıyorum; fakat eğer bunu yapmazsan intikamımı alana kadar ne yaşarım ne de ölüyorum" diyerek İgor'u, Bizans İmparatorluğuna karşı saldırttı. Balıkçı'nın talimatı üzerine Oleg, Karadeniz'e açılmış ve Constantinopolis'e²¹¹ bir saldırı düzenlemiştir. Onlar Bithynia'dan karaya çıkarak Heraclea ve Nicomedia arasındaki yerleri yağma etmeye başladılar.²¹² Onlar tam çekiliyorlardı ki Bizans Amiralî Theophanes yetişti ve Grek ateşi ile onları yenilgiye uğrattı. Onların çekilmesinden sonra Kerson velisi Viking/Ruslara karşı uyarılarak dikkatli olmaları istendi. Kendi ülkelerine de dönememişler ve Kafkaslarda faaliyet göstermişlerdir. Sonrasında 944 yılında Constantinopolis'e daha geniş bir sefer yaptılar. Viking/Ruslar'ın arasında Peçenek beylerinin de olduğu görülüyor. Onların yaptıkları bu saldırı Bizans İmparatorluğu'nun İgor ve Peçenek beylerine çeşitli hediyelerin verilmesi ile geçiştirilmiştir.²¹³

²¹⁰ Schechter teksinde yapılan savaşın dört ay sürdüğünün kaydedilmesi bize Balıkçı'nın İgor ile bir meydan muharebesi yapmadığı, onu takip ettiğini ve bu esnada da Viking/Rusların yerleşim birimlerini bastığını düşündürmektedir. Bu mücadele ile ilgili olarak bkz. *a.g.k.*, 117.

²¹¹ Metinde QWSTNTNYN olarak geçmektedir. *a.g.k.*, 119.

²¹² 941 Viking/Rusların Constantinopolis seferi ile ilgili olarak bkz. Bkz. (7), OBOLENSKY, 510.

²¹³ Bkz. (75), VASILIEV, 322.

4.6. Bizans İmparatorluğu'nun Hazar Hakanlığı'nı Yok Etme Planları

IX. yüzyılın sonlarında Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda önemli bir güç haline gelen Peçenekler, X. yüzyılın ilk yarısında bölgedeki diğer halklar arasında da güçlerini kabul ettirir bir halk haline gelmiştir. Bunun yanında onlar Tuna'ya kadar yayılmışlardır. Kerson havzasında sözü geçen bir halk haline gelen Peçeneklerin askeri faaliyetleri sonucunda ayrıca iyice güneye doğru sarkmış olan Ruslar Kiev başkentleri olma özelliğini korumasına rağmen iyice kuzey sınırlara itilmişler ve böylelikle Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkileri bir süre de olsa kesintiye uğramıştır.²¹⁴ Onların bu hızlı büyümesi bölgede bir güç arayışı içinde olan Bizans İmparatorluğu'nun dikkatini çekmiş ve Bizans İmparatorluğu bu Türk grubu ile zaten var olan ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Bu maksatla onların arasına Hristiyan misyonerler de gönderilmiş ise de onların arasında Hristiyanlığın yayıldığına dair herhangi bir bilgi bize ulaşmamıştır.²¹⁵

²¹⁴ Viking/Ruslarla Peçeneklerin ilişkilerine dair bkz. Bkz. (41), PORPHROGENİTUS, 50-51

²¹⁵ Gönderilen bu ve sonraki misyon grupları için bkz. Bkz. (168), OBOLENSKY, 180.

Bizans İmparatorluğu Peçenekler'e 948 yılından önceki bir tarihte elçilik heyeti göndererek barış antlaşması yapmıştır. Constantine Porphrogenitus kaynak eserinde, her yıl Peçeneklere uygun çeşitli hediyelerle birlikte bir elçi gönderilmesini Bizans İmparatorluğu'nun politikaları açısından faydalı görüyordu ve bunu kendinden sonraki hükümdara da tavsiye etmekteydi. Onun bunu ifade etmesindeki temel gaye Kerson ve civarındaki kentlerin Peçenek tehdidi altında bulunmasıdır.²¹⁶ Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda ortaya çıkan bir diğer güç ise Uzlardır. Uzlar bu esnada Peçeneklerle savaş halinde olsalar da²¹⁷ Bizans'ın onları da Anti-Hazar organizasyonu içine katmak için faaliyet gösteriyorlardı. Bunun yanında Bizans İmparatorluğu Alanları da bu organizasyona çekmek için planlar yapmaktaydılar. Zira Alanlar bu esnada Porphrogenitus'un verdiği bilgiye göre Hazarya'nın dokuz bölgesine²¹⁸ yakın bir yerde bulunuyorlardı ve eğer onların hükümdarı isterse buraları yağmalayabilir ve Hazarlara büyük bir zarar verebilirdi. Çünkü burası Hazarların Kerson kentine kadar ulaşan ticaret yollarının geçtiği yerd²¹⁹ ve bu durum Bizans İmparatorluğu'nun Hazarların ticari yollarına bir darbe vurmak istediği açıkça anlaşılmaktadır.

Ancak Hazar Hakanlığının güçten düşürülmesi ve hemen sonra da yıkılması Porphrogenitus'un hiç tahmin edemediği bir halktan, Peçenekler tarafından iyice kuzey taraflara atılmış olan Viking/Ruslardan geldi.

²¹⁶ Peçeneklerin Kerson kenti ile olan ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Bkz. (41), PORPHROGENİTUS, 53-55.

²¹⁷ Uzlarla Peçenekler arasındaki ilişkiler ile ilgili olarak bkz. *a.g.k.*, 51,65-67

²¹⁸ Bu coğrafi adlandırmanın nereleri kapsadığı tam olarak anlaşılamıyor. Ancak burası çok büyük bir ihtimalle bu esnada Hazarların elinde kalan Don ile Volga nehirleri arasında kalan sahalarla Kafkasya'daki bir kısım toprağı kapsamaktaydı.

²¹⁹ Hazar Hakanlığındaki ticarî yollarla ilgili olarak bkz. Bkz. (1), GOLDEN, 107-111.

4.7. Viking/Ruslar'ın Doğu Avrupa'da Hazar Hakimiyetini Tehdit Etmeye Başlamaları ve Sona Erdirmeleri

IX. yüzyılın ilk yarısında Viking/Rusların henüz yeni yeni Baltık kıyılarından aşağıya doğru ticari maksatla yayılmaya başlamış olduğu esnada Don ırmağından Dinyeper'e kadar olan sahlarda geniş ölçüde Slavların yaşadıkları biliniyor.²²⁰ Kendi başlarına yaşayarak Hazarlara vergi ödeyen Slavlar 860 yılları civarında kuzeyden gelen Viking/Rusların hakimiyeti altına girdiler.²²¹ Bu Viking/Rus başbuğları

²²⁰ Bu tarihlerdeki Slav kabileleri ile ilgili olarak bkz. Bkz. (168), KURAT, 6-14; Bkz. (87), ARTAMANOV, 376-377, 382-385. GOLB- PRITSAK, *a.g.k.*, 44-49. Bu Slav kabileleri onların sonraki askeri seferlerinde de Viking/Ruslara iştirak etmişlerdir. İgor'un 944 Constantinopolis saldırısında yanında bulunan Slav kabileleri ile ilgili kayıt ile ilgili olarak bkz. *a.g.k.*, 45.

²²¹ Nestor Kroniğinde onların Slavlar tarafından davet edildikleri kaydedilmiştir. Bkz. (168), KURAT, 20. Bu kayıt Akdes Nimet Kurat tarafından efsanevi bulunarak reddedilmiştir. Kurat'a göre onların herhangi bir baskı olmaksızın Viking/Ruslara bağlanmaları mümkün görünmemektedir. Kurat bu iddiasını Vadim adlı bir asilzadenin Viking/Ruslara isyanını delil olarak göstermektedir. *a.g.k.*, 21. Biz

arasında en güçlüsü olarak Novgorod hakimi Rurik idi.²²² Bunun yanında Askold ve Dir isimli bazı Viking/Rus başbuğları da daha ileri giderek bir Hazar askeri garnizonu olan Kiev kentini²²³ 860'tan sonraki bir tarihte²²⁴ ele geçirdiler. Onlar daha da ileri giderek Constantinopolis'e de saldırı düzenlemişlerdir.

Viking/Rusların Bizans İmparatorluğu tarafından Hazar Hakanlığı'na karşı kullanılabilecek olduğu bir müttefik olarak ortaya çıkması hadisesi 18 Temmuz 860 yılında yukarıda isimleri verilen Askold ve Dir isimli Viking/Rus beylerinin yaptıkları Constantinopolis'e saldırısı ile başlamıştır. Saldırı Viking/Rusların başarısızlığı ile sonuçlansa da bu saldırının kentte ve Bizans İmparatorluğu sarayındaki etkisi büyük oldu.²²⁵ Bu saldırının hemen sonrasında Bizans İmparatoru III. Michael onlara karşı Hazar Hakanlığı ile temasa geçmesine rağmen bir süre sonra Viking/Ruslarla aralarında başlayan ticaret tarafları birbirlerine yakınlaştırmıştır. Hatta 867 yılında Constantinopolis'te bazı Viking/Ruslar vaftiz olmuşlardır. Bundan sonra onlar İmparatorluğun "bağlı ve dostu" olarak görülmeye başlanmışlardır.²²⁶ I. Basil zamanında da Patrik Ignatius onların arasına gönderilerek barış yapılmış ve bir piskoposluk kurulmuştur.

Rurik'in 879 yılında ölmesinden sonra karşımıza Viking/Rusların en güçlü başbuğu olarak Rurik'in oğlu İgor'un naibi Oleg²²⁷ çıkmaktadır. Onun Rurik ile olan akrabalık ilişkisi tam olarak tespit edilememekte olmasına rağmen İgor için tam bir

de Akdes Nimet Kurat'ın bu görüşüne katlıyoruz. Zira Hazarların hakimiyetinde olan Slavların, herhangi baskı olmaksızın Viking/Rusları davet ederek onlara bağlanmaları pek makul gelmemektedir.

²²² Rurik ve haleflerinin faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. *a.g.k.*, 19-26.

²²³ Kiev isminin etimolojisi ile ilgili olarak bkz. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 53- 55. Kentin bir Hazar garnizonu olarak kullanılması ile ilgili olarak bkz. *a.g.k.*, 44. Hazarların bölgedeki Slav kabileleri üzerindeki hakimiyeti ilgili olarak bkz. Bkz. (85), DUNLOP, 198.

²²⁴ Kentin ne zaman Askold ve Dir'in hakimiyeti altına girdiği kesin olarak belli değildir. D.M. Dunlop 878 tarihini vererek kent Rurik'in hayatta olduğu bir esnada ele geçirilmiş olduğunu iddia eder. *a.g.k.*, 238.

²²⁵ Bu saldırı esnasında kent ahalisinin Patrik Photus tarafından ilahilerle yatıştırılması kentin; daha sonra Slavlar tarafından Aziz ilan edilen Constantine'nin III. Michael tarafından Hristiyanlık misyonunun yanında bu konuyu da İtil'de bulunan Hazar Hakanlık sarayına taşınması da Bizans sarayının bu saldırıdan oldukça etkilenmiş olduğunu göstermektedir. Bu saldırı ve Constantinopolis'te yarattığı korku ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 471-474. Bkz. (7), OBOLENSKY, *a.g.m.*, 494-496. Bu saldırı ve Patrik Photius'un kayıtları için bkz. *a.g.m.*, 182,183.

²²⁶ Onların Hristiyanlığı kabulü ile ilgili olarak bkz. *a.g.m.*, 496. Bkz. (168), OBOLENSKY, 183, 184.

²²⁷ Oleg ile ilgili olarak bkz. Bkz. (168), KURAT, 22. Onun faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 474,475.

naib oldu ve onun tahta geçmesine kadar Rurik'in mirasını geliştirerek korudu. Oleg'in Dinyeper ticaret yolunu ele geçirmeye çalıştığı anlaşılıyor. O bu maksatla önce bazı Slav kabilelerini hakimiyeti altına aldığı gibi sonrasında da Askold ve Dir'in yönetimi altında bulunan Kiev şehrini de 900 yılı civarında ele geçirmiştir.²²⁸ Kiev bundan sonra başkent haline getirilmiştir.²²⁹ Böylelikle Oleg önderliğindeki Viking/Ruslar Novgorod'tan başlayarak Constantinopolis'e kadar uzanan ve kendi dilleri olan İskandinavca Austrvegr adını verdikleri klasik ticaret yolunda tekel kurmuşlardır.²³⁰ Oleg Kiev kentini ele geçirmesinin ardından Dinyeper yolu ile Karadeniz'e açılmış²³¹ ve 907 yılında Constantinopolis'e ulaşarak çevreyi yağma etmiştir. Hatta onlar Haliç'e kadar ilerleyebilmişlerse de Haliç'in önüne çekilen demir zincirler sayesinde daha da ilerlemeleri engellenmiştir. Daha sonra mücadelelerini karada vermişler ise de Bizans İmparatorluğu onlara barış önermiş ve Oleg çok yüksek bir kurtuluş parası ve ticari haklar istemiştir.²³² Bu antlaşma 912 yılında tekrar yenilenmiştir. Bundan sonra Bizans İmparatorluğundan ticari haklar da sağlayarak bu ticari faaliyetlerden çok daha fazla kar elde etmeye başladılar. Bunun yanında onun yönetimi altında bulunan Viking/Ruslar 913-914 yıllarında Dinyeper yolundan Karadeniz'e açılmak suretiyle Kuban ırmağına geçmiş ve Kafkasya'daki bazı kentleri yağmalamışlardır. 920 ile 928 yılları arasında yapılan bir başka Kafkasya seferinde de ölmüştür.

Oleg'den sonra başa geçen İgor'un siyasi faaliyetlerinden Bizans İmparatorluğu ile ticaret vasıtası olarak kullandıkları O yukarda anlatılan olaylar

²²⁸ Bazı Rus kroniklerinde Kiev kentinin İgor tarafından ele geçirildiği kaydedilmiştir. Omeljan Pritsak bu konunun üzerinde oldukça durmuş ve kentin İgor tarafından ele geçirildiği sonucuna varmıştır. Bu konudaki tartışma ile ilgili olarak bkz. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 60-65. Dunlop da kenti alan kişinin Oleg olduğunu iddia eder. Bkz. (85), DUNLOP, 198. Obelensky de bu kişinin Oleg olması lazım geldiğini iddia eder. Bkz. (168), OBOLENSKY, 181.

²²⁹ Viking/Rusların ağırlık merkezlerinin Novgorod kentinden Kiev kentine taşınması artık Viking/Rusların siyasi ve ticari faaliyetlerini güneye kaydardıklarının bir sembolü olarak değerlendirmek mümkündür.

²³⁰ Bu yol için bkz. Bkz. (7), OBOLENSKY, 495.

²³¹ Kenti İgor'un aldığını bildiren bir Rus kroniğine göre İgor'un Askold ve Dir adlı Viking/Rus beylerinden hile ile Kiev kentini ele geçirmesi hadisesinde kendisini İgor'un Greklerle ticaret yapmak için görevlendirdiği bir kişi olarak tanıtmayı ve bundan sonra Askold ile Dir'in kalenin dışına güven içinde çıkmaları Dinyeper üzerinde Oleg'in gemilerinin ticaret yaptıklarını açıkça göstermektedir. Askold ve Dir'in kalenin dışına çıkmaları da belki onların bu geçişten bir miktar gümrük vergisi aldıkları şeklinde yorumlanabilir. Bu kayıtlar ile ilgili olarak bkz. Bkz. (19), GOLB- PRİTSAK, 70.

²³² Bu saldırı için bkz. Bkz. (75), A.A. Vasiliev, 320

sonrasında Tamatarkan kentinin valisi tarafından 941 yılında Constantinopolis'e bir saldırı düzenledi ise de başarılı olamadı. Ancak o da yine Oleg gibi 943-944'te Kafkasya'ya bir saldırıda bulunmuş ancak bu sefer başarılı olarak ülkesine geri dönebilmiştir. Fakat daha sonra ülkesinde yaşanan gelişmelerden sonra öldürüldü ve yerine oğlu Svylatoslav'ın naibi sıfatıyla karısı Olga geçti. O kendinden önceki Viking/Rus başbuğları gibi iktidarının ilk yıllarında Bizans'a saldırı politikası gütmelerinin aksine iyi ilişkiler kurdu. Ortodoks Hristiyanlığı benimseyen Olga Bizans ile iyi ilişkiler kurmak için Constantinopolis'e bir ziyaret yaparak De Administrando Imperio'nun yazarı olan Bizans İmparatoru Constantine Porphrogenitus ile görüştü ve Hristiyan oldu.²³³ Oğlu Svylatoslav'ın²³⁴ büyümesinden sonra da hakimiyeti ona teslim etti.²³⁵

Küçüklüğünden beri "Drujina" adı verilen askeri kıtaların içinde büyümüş olan Svylatoslav, Oleg ve Igor zamanında Dinyeper'in Viking/Rus hakimiyeti altına alınma politikasının bitmesi üzerine doğu yönünde yayılmacı bir politika izlemeye başladı. Bu maksatla o ilk olarak 964 yılında Hazar hakimiyetinde yaşayan Slav kökenli Vyatiçler üzerine bir saldırı düzenleyerek onları Viking/Rus hakimiyetine soktu. Bundan sonra O 965 yılında, Don boyunda Hazar hakimiyetini simgeleyen Sarkel kalesini ele geçirerek Don ırmağındaki kontrolü ele geçirdi. Sonrasında da buradan hareketle Kuban civarındaki Tamatarkan kalesini ele geçirdi.²³⁶ Buradan hareketle İtil kentine ulaşan Svylatoslav bu kenti de ele geçirmek suretiyle²³⁷ Hazar

²³³ Onunla ilgili olarak bkz. Andzej POPPE(1992), *Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archon of Rus*, Dumbarton Oaks Papers/46, 271-277.

²³⁴ Onunla ilgili olarak bkz. (186), KURAT, 24.

²³⁵ Svylatoslav'ın Don ve Volga arasında kalan sahalardaki faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Bkz. (87), ARTAMANOV, 548-553.

²³⁶ Onun bu seferlerini Akdes Nimet Kurat, Slav zümrelerini tamamıyla Hazar hakimiyetinden kurtarmak ve Azak denizi ile Kuzey Kafkasya'daki Hazar hakimiyetini kırmak için yapıldığını ifade etmektedir. Bkz. (168), KURAT, 24. M.I. Artamanov ise onun bu seferinin Svylatoslav'ın hakim olduğu toprakların doğusunda kalan yerlerdeki ticarete hakim olmak istemesine bağlamaktadır. Bkz. (87), ARTAMANOV, 551. Bu seferin Slav kabilelerini hakimiyet altına almaktan çok ekonomik gerekçeleri olduğu Svylatoslav'ın saldırılarının Don ve Volga üzerindeki ticarî noktalara gerçekleşmesinden daha makul gelmektedir.

²³⁷ Ibn Havkal ve İstahri'nin verdiği kayıtlar Svylatoslav'ın İtil kentini ele geçirdiğine şüphe bırakmamaktadır. Bu coğrafyacıların kayıtları ile ilgili olarak bkz. Bkz. (85), DUNLOP, 241,242. Bunun yanında Hazar kagan'ı Joseph'in Hasday ibn Şaprud'a yazdığı mektubunda "İtil nehri civarında yaşıyorum, ve gemileri ile gelen Ruslara Arap topraklarına geçme izni vermiyorum. (...) Onlarla çok zorlu savaşlar yapıyorum. Onları (Viking/Rusları) bir saat bıraksam İsmaililerin (Abbasilerin)

Hakanlığına son verdi.²³⁸ Bundan sonra Hazar Hanedanının hemen sona ermediği görülmektedir. 1016 yılında George Tzulos adında bir kişi yeri henüz tam olarak belirlenememiş olan bir kentte²³⁹ hakimiyet sürdüğü bilinmektedir. Ancak bu kişiyi bir hükümdardan çok bir kent hakimi olarak değerlendirmek daha makuldür. Sonunda da bu şehir hakimiyeti de 1016'da Bizans İmparatorluğu ve Viking/Rusların yaptıkları ortak bir saldırı ile sona erdirilmiştir. Onlarla ilgili bazı kayıtlara XI. yüzyılda da tesadüf edilmekle birlikte artık bu kayıtlar Hazar Hakanlığından çok onun bakîyeleri ile ilgilidir.²⁴⁰

5. Sonuç

Hazar Hakanlığı, Bizans İmparatorluğu'nun Balkanlar'da Avarlar Doğu'da ise Sasanî Devleti tarafından sıkıştırıldığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Onların Karadeniz'in kuzeyinde Göktürkler'in hakimiyetinde bulunuyor olmaları; sahibi buldukları demografik güç ve niteliği, Hazar Hakanlığı'nı Bizans İmparatorluğu açısından adeta bir kurtarıcı pozisyonuna sokmuştur. Hazar Hakanlığı'nın Bizans İmparatoru Herakleios'a Sasanîlerle yaptığı savaşta yaptıkları yardım sonrasında Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında en büyük müttefiki olmasına neden olmuştur. Sonraki tarihlerde Bizans İmparatorluğu'nun Kuzey sınırlarında Avarlar, doğu tarafında da Sasanîler tarafından sıkıştırılması, kuzey

Bağdad'a kadar olan toprakları yerle bir ederler." kaydı Rusların İtil kentini 960'lı yıllarda zorlamaya başladıklarını açıkça göstermektedir. Bu kayıt ile ilgili olarak ayrıca bkz. Bkz. (85), DUNLOP, 240.

²³⁸ Bkz. (87), ARTAMANOV, 551.

²³⁹ Bu konu oldukça tartışmalıdır. Bazı bilim adamları Kırım'da bulunan bir yer olduğunu iddia ederken bazı bilim adamları da Kafkaslar'da bir yerde olduğunu ileri sürmüştür. Bu konuda ileri sürülen iddialarla ilgili tartışmalar için bkz. Bkz. (1), GOLDEN, 84. M.I. Artamanov'a göre bu kent Kerson kentidir ve Tzulos da Bizans adına burada yönetici olarak bulunan bir Hazar aristokratıydı. O bu iddiasını bir kurşun mühür üzerine kazanmış "Georgius Tsulo, krallık protosphathariosu ve Kersones Strateji" ifadesi ile delillendirmektedir. Bkz. (87), ARTAMANOV, 560.

²⁴⁰ Bu bakîyelerle ilgili olarak bkz. *a.g.k.*, 563-585. Bkz. (85), DUNLOP, 250-263. Bkz. (22), TOGAN, 402,403. Bkz. (1), GOLDEN, 84, 85.

sahalarında gerek Bulgarlar gerek Macarlar ve gerekse Ruslar tarafından, doğuda ise Araplar tarafından devam ettirildi. Bu durum 625 yılından 860 yılına kadarki ilişkilerin taraflar arasında uzun süreli müttelikliğini doğurmuştur. Ancak ilişkilerin bu şekilde seyretmesinin temel nedeni Hazar Hakanlığı'nın Bizans politikalarında İmparatorluğun kuzey sınırlarını koruyan ve Araplarla olan savaşlarında yardım eden bir güç olmasından ileri gelmekteydi ve IX. yüzyılda ortaya çıkan Rus ve Peçenekler gibi halkların saldırılarının Kerson kentinin güvenliğini tehlike altına sokması ve Hazar Hakanlığı'nın Abbasi Halifeliği ile olan ticari ilişkilerin aralarındaki savaş tamamen sona erdirmesi Hazar Hakanlığı-Bizans İmparatorluğu ilişkilerinde kırılmalara neden olmuştur. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nun Hazar Hakanlığı ile olan ilişkilerinin, genel olarak da Kuzey'de bulunan Türk ve diğer topluluklarla olan ilişkilerinin, Bizans İmparatorluğu'nun kuzeyde yer alan Kerson ve çevresindeki Kırım mülklerinin güvencesi ve Bizans'ın düşmanlarına karşı savaşması temeline dayandığını açıkça göstermektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun politikalarında Hazar Hakanlığı'nın aldığı net görünüm karşısında Hazar Hakanlığı'nın politikalarında Bizans İmparatorluğu'nun Hazar Hakanlığı tarafından neden bu kadar çok desteklemesinin nedeni çok da açık değildir. Bunda temel neden elimizde Hazar Hakanlığı tarafından tutulduğu bilinen, ancak şu ana kadar yapılan arkeolojik kazılarda bulunamayan devlet arşivlerinin gün yüzüne çıkmamasıdır. Bu ilişkilerde ticaret bir parça rol oynuyor olabilir. Zira Bizans İmparatorluğundan gelen çeşitli giysiler ile Constantinopolis'e kadar uzandığı bilinen Hazar gemilerinin götürdükleri balık, kürk ve diğer ticari ürünler iki taraf arasındaki ticari ilişkilerin temelini oluşturmaktaydı. Ancak Noonan'ın da çok haklı olarak belirttiği gibi bu ticaret, Hazar Hakanlığı politikalarında Bizans İmparatorluğu'nun bu kadar önemli olmasına yol açacak kadar önemli değildi.²⁴¹ Zira bilindiği gibi Hazar Hakanlığı'nın Bizans ile yaptığı ticari ilişki Araplarla yaptıkları ticari ilişki yanında oldukça sade kalmaktadır. Hazar Hakanlığı'nın Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkilerindeki bu yakınlık bu ticari ilişkilerden çok Hazar Hakanlığı'nın da büyük tehlikelerle karşı karşıya kalması ile ilişkili görünmektedir. Her ne kadar yardıma ihtiyacı olan taraf daha çok Bizans İmparatorluğu olsa da Hazar Hakanlığı

da güney sınırlarında Araplar, kuzey taraflarında da Ruslar tarafından ciddi şekilde sıkıştırılmaktaydılar. III. Leo'nun oğlu Constantinos ile Çiçek'in evlendirilmeleri yanında Theophilos zamanında Hazar elçilerinin Hazar Kağanı ve Bey'i tarafından Don ırmağı civarında bir kale isteği ile gelmeleri Hazar Hakanlığının da bu iyi ilişkilere ihtiyacı bulunduğunu göstermektedir. Ancak Hazar Hakanlığı'nın en güçlü düşmanı olan Abbasilerle olan savaşlarının son bulması ve ilişkilerin yerini özellikle de IX. yüzyılın ikinci yarısında yoğun ticari ilişkilere bırakması Hazar Hakanlığı'nın da politikalarında değişikliklere neden olmuştur. Hazar Hakanlığı'nın Araplarla savaşmaması; sınırlarının içinde ve hatta kuzey bölgelere kadar uzanan sınırlarda yapılan arkeolojik kazılarda Abbasi sikkelerinin Bizans sikkelerine sayı açısından büyük bir üstünlük sağlaması gibi durumlar Hazar Hakanlığı'nın Bizans ile olan ilişkilerine büyük darbe indirmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun aynı yıllarda Hazar Hakanlığı politikalarını değiştirmeye başlaması da Hazar Hakanlığı ile Abbasiler arasındaki bu ticari yakınlaşması dönemine gelmesi şaşırtıcıdır. Elimizde bulunan kaynaklar taraflar arasındaki ilişkilerin bozulmasında temel etkenin Hazar Kağanı'nın Museviliği benimsemesi olduğunu düşündürtecek bilgiler vermektedirler. Ancak dönemin dini anlayışı göz önüne alındığında taraflar arasındaki ilişkilerin bozulmasında bunun bir etken olamayacağı aşikardır. Ancak Hazar Hakanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin, Hazar Hakanlığı ile Abbasi Halifeliği arasındaki ticari yakınlaşmaya paralel olarak bozulmaya başlaması bu durumun asıl etkeni olduğunu düşündürmektedir.

Bu durum sonrasında Bizans İmparatorluğu, bölgede iyice kök salan Viking/Ruslar ile Kırım'ın kuzeyinde kalan sahalara 900'lerin başında gelen Peçenekler ile iyi ilişkiler kurmaya başladı. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki politikalarını kesin olarak değiştirdiğini göstermektedir. Bu durumda Bizans İmparatorluğu Bu politik değişiklik sonrasında da Bizans İmparatorluğu, Hazar Hakanlığı hakimiyetinde yaşayan çeşitli halkları, Peçenekleri ve Rusları Hazar Hakanlığı'na karşı kışkırtmaya başladı. Hazar Hakanlığı'nın ticari faaliyetlerinin

²⁴¹ Bkz. (94), NOONAN, 127.

artmasından sonra bazı Hazar askerlerinin Bizans ordusunda bulunuyor olmaları²⁴² IX. yüzyılda Hazar Türkleri arasında askeri hayat tarzının iyice bozularak savaşçıların askerlikten para kazanabilmek için ülke sınırları dışına çıktıklarını göstermektedir. Bu durum Hazarların X. yüzyılda karşı karşıya kaldıkları tehlikeler karşısında sürekli olarak Alanlar gibi iç ve Uzlar gibi dış yardım almalarına neden olmuştur. Ancak Hazar Hakanlığı gittikçe büyüyen Rus saldırılarına karşı sürekli olarak yardım alması beklenemezdi. Bunun sonucu olarak 965 yılında Svylatoslav adındaki Rus beyi İtil kentini onların elinden alarak Hazar Hakanlığı'na son verdi. Bu durum Bizans İmparatorluğu'nun X. yüzyılda ortaya koyduğu politikaların ve stratejilerin bir ürünüydü. Ancak Hazar Hakanlığı'nın ortadan kalkması bölgedeki Bizans mülklerinin güvenliğini sağlayamadı. Onların destekledikleri Peçenekler'in daha sonra Bizans İmparatorluğu'na saldırmaları; Ruslar'ın ise Svylatoslav'ın Peçenekler tarafından öldürülmesi ve Kıpçakların ortaya çıkmasını müteakiben sürekli Karadeniz kıyılarından kuzey sahalara doğru geriye itilmeleri ile Bizans'ın kuzey politikası iflasa uğradı. Moğollar'ın 1242 yılında bölgeye gelmeleri ile de Bizans'ın Kuzey politikası tamamen ortadan kalktı. Bizans İmparatorluğu'nun kuzey mülklerinin, bölgedeki 300 yıllık Hazar hakimiyeti esnasındaki konumu ile Hazar Hakanlığının yıkılmasından sonraki durumu karşılaştırılacak olursa Hazar Hakanlığı'nın bölgedeki istikrarın yegane koruyucu oldukları ortaya çıkar. Bu durumda Bizans İmparatorluğu Hazar Hakanlığı'nı ortadan kaldırmaya uğraşması ile esasen hem kendi kuzey mülklerinin ortadan kalkması ile sonuçlanacak olaylar zincirini başlatmıştır.

²⁴² Bkz. (85), DUNLOP, 219. Bkz. (94), NOONAN, 117; Bkz. (43), UYDU YÜCEL, 450.

6. KAYNAKLAR

AHMETBEYOĞLU, Ali (1995); *GreK Seyyahı Priskos'a göre Avrupa Hunları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

AHMETBEYOĞLU, Ali (2001); *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK yay, Ankara 2001.

AHMETBEYOĞLU, Ali (2002); "Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", *Türkler Ansiklopedisi*, II.C., Ankara, ss. 522-529.

ANASTASĪUS (1989), *Chronographia Tripartita*, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im Ostlichen Europa, Seri A: Lateinische namen bis 900, Band III, Stutgart.

ARTAMANOV, M.I. (2004); *Hazar Tarihi*, Çev. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul.

BAILLY, Auguste (yayın yılı yok); *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, I.C., Tercüman 1001 Temel Eser, yer yok

BARTHOLD W.-GOLDEN P.B. (1960); “Khazars”, *Encyclopedia of Islam*, ed. J.H. Kramers, H.A.R. Gibbs, C.E. Bosworth, Leiden-Brill, ss.1172-1182.

BAŞTAV, Şerif (1941); “*Sabir Türkleri*”, *Bellekten*, V. C./17-18, 53-99.

BAŞTAV, Şerif (1987); “Hazar Hakanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri*, I.C., Ankara.

BAŞTAV, Şerif (1989); *Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay, Ankara

BİRO, Margit (1981); “Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Herakleios”, *Acta Orientalia A.S.H.*, Tom./XXXV, ss.121-132.

BROOK, Kevin Alan (2002), “Hazar-Bizans İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, II. C., Ankara, ss.473-481.

CHARANĪS, Peter (1979); *On the Demography of Medieval Greece, A Problem Solved*, Balkan Studies/20, 193-218;

CHARANĪS, Peter(1950); The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece, *Dumbarton Oaks Papers*/V, 158-159.

CHRİSTOPHĪLOPOU, Aikatarina (1986); *Byzantine History, 324-610*, Adolf M. Hakkert Publisher, Amsterdam

CHRYSOS, Evangelos (1991); “Byzantine Diplomacy, AD. 300-800: Means and Ends”, **Byzantine Diplomacy**, Variorum, ss. 25-39.

CONSTANTINE PORPHROGENĪTUS (1967), *De Administrando Imperio*, Greek Text ed. Gy. Moravcsik, Eng. Tr. J.R.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C.

CZEGLEDY, Károly (1960), “Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D.”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**/11, ss. 75-88.

CZEGLEDY, Karoly (1963); “*Sarkel, An Ancient Turkish Word for House*”, Aspects of Altaic Civilization, ed. Denis Sinor, Indiana University Publication, Indiana 1963, s.23-31.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2003); *İslamiyetten Önce Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay, İstanbul.

DIEHL, Charles; (1939); *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. R.Yularkıran, Kanaat kitabevi, İstanbul

DRUTHMAR OF AQUITAİNE (1989), *Exposio in Matthaëum Evangelistam*, Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Seria A: Lateinische Namen bis 900, Band 3, Studgart.

DUNLOP, Douglas M. (1967); *History of the Jewish Khazars*, Schochen books, New York.

EBERHARD, Wolfram (1945); “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, **Belleten**, C. IX, S.XXXV, 319-337.

ENSSLİN, Wilhelm; (1962); *The Emperor and the Imperian Administration*, Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization, Clarendon Pres, London

GOLB N.-PRİTSAK O. (1982); *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Cornell University Press, Ithaca.

GOLDEN, P. B. (1980); *Khazar Studies, An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

GOLDEN, P. B. (2002); *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam yay, Ankara.

GOLDEN, P.B. (1972); “The Migrations of Oguz”, *Achivum Ottomanicum/IV.*, ss..45-84.

GOLDEN, Peter Benjamin (2000); “Güney Rusya Bozkırlarının Halkları”, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, İletişim yay, İstanbul.

GROUSET, Rene (1999); *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken yay, İstanbul.

GUMİLEV, Lev, Nikoloyeviç (1999); *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, Birleşik yay, İstanbul.

GÜRBÜZ, Meryem (1998); *Hazar-Müslüman İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

HAUSSING, H.W. (1971); *A History of Byzantine Civilization*, Thames and Hudson Limited, London

HONİGMAN, Ernst (1970); *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İ.Ü.E.F. yay, İstanbul

HOWARD-JOHNSTON, J.D. (1995); “*The Siege of Constantinople in 626*”, Constantinople and it’s Hinderland, ed. Cyril Mango and Gilbert Dagron, Variorum, s.131-142.

KAEGİ, W.E. (2003); *Heraclius*, Cambridge University Pres, Cambridge.

KAEGİ, W.E.; (2000); *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, Kaknüs yay, İstanbul

KAFESOĞLU, İbrahim (1999); *Türk Milli Kültürü*, Ötüken yay, İstanbul.

KMOSKO, M. (1958); "Araplar ve Hazarlar", **Türkiyat Mecmuası**, III. C., İstanbul, ss.133-155.

KURAT, Akdes Nimet (1972); *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK yay, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet (1999); *Rusya Tarihi*, TTK yay, Ankara.

KUZGUN, Şaban (1985); *Hazar ve Karay Türkleri*, Se-Da yay, Anlara.

MADGEARU, Alexander (1996); "The Province of Scythia and Avaro-Slavic Invasions (576-626)", **Balkan Studies**, vol 37/I, ss.31-61.

MİFTAKOV, Zufer, Z. (2002); "*İlk Bulgar Devlet Oluşumları*", Türkler Ansiklopedisi, II. C., Ankara 2002, 617-625.

MOSS, L.B. (1962); "The History of the Byzantine Empire: An Outline, from A.D. 330 to the Fourth Crusade", **Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization**, Clarendon Pres, London

MOVSES (1961), *History of the Caucasian Albanians*, çev. C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, Oxford-New York.

NİCEPHOROS (1990), *Short History*, ed. Cyril Mango, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C.

NOONAN, Thomas Schaub (1992); "Byzantium and Khazars: A Special Relationship?", **Byzantine Diplomacy**, Variorum, ss. 109-132.

NOONAN, Thomas Schaub (1998); "Ninth-Century Dirhem Hoards From European Russia: A Preliminary Analysis", **The Islamic World, Russia and the Vikings**, Ashgate-Variorum, Aldershot-Brookfield USA- Singapore-Sydney, ss.47-117.

NOONAN, Thomas Schaub (1998); "Why Vikings First Came to Russia", **The Islamic World, Russia and the Vikings**, Ashgate-Variorum, Aldershot-Brookfield USA- Singapore-Sydney, s.321-348.

OBOLENSKY, Dimitri (1966); "The Empire and its Northern Neighbours", **Cambridge Medieval History**, I.C., Cambridge, ss.473-517.

OBOLENSKY, Dimitri (1971); *The Byzantine Commonwealth (500-1453)*, Weidenfeld-Nicolson, London.

OSTROGORSKY, Georg (1959); *Byzantine Empire in the World of Seventh Century*, Dumbarton Oaks Papers/13, ss. 3-21

OSTROGORSKY, Georg (1981); *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK yay, Ankara.

PARKER, W.H. (1968); *An Historical Geography of Russia*, Adline Publishing Company, Chicago.

POPPE, Andzej (1992); "Once Again Concerning the Baptism of Olga, Archon of Rus", **Dumbarton Oaks Papers**/46, s. 271-277.

PRİTSAK, Omeljan (1981); "From Sabirs to Hungarians", **Study in Medieval Eurasian History**, London, ss.17-30.

PRİTSAK, Omeljan (1981); "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism", **Studies in Medieval Eurasian History**, London, ss. 261-281.

PRİTSAK, Omeljan (2002); "Güneydoğu Avrasya'nın Türk Göçebeleri", **Türkler Ansiklopedisi**, II.C., Ankara, ss. 509-521.

RİASANOVSKY, Nicholas V. (1993); *A History of Russia*, Oxford University Press, New York.

RUNCİMAN, Steven (1956); *Byzantine Civilization*, Meridian Boks, New York

Saliba CHEİKH (1992); *Byzantium Wieved by the Arabs*, Ann Arbor, Cambridge,

TORU, Senga; (1990); "The Toquz Oghuz Problem and Origin of the Khazars", **Journal of Asian History**, C. 24/1, Wiesbaden, s.57-69.

SHEPARD J.-FRANKLIN S. (1996); *The Emergence of Rus 750-1200*, Longman Group Limited London and New York.

SHEPARD, Jonathan (1995); "Constantinople, Gateway to the North, The Russians", **Constantinople and it's Hinterland**, ed. Cyril Mango- Gilbert Dagron, Society for the Promotion of Byzantine Studies, Variorum, s.243-360.

STRATOS, Andreas (1968); *Byzantine Empire in the Seventh Century (602-634)*, I. Vol., Amsterdam.

STRATOS, Andreas (1978); *Byzantine Empire in the Seventh Century*, vol.IV, Amsterdam.

TAS, Rona (2002); "Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti", **Türkler Ansiklopedisi**, II. C., Ankara, ss.625-630.

TAŞAĞIL, Ahmet (1995); *Gök-Türkler*, TTK yay, Ankara 1995.

TAŞAĞIL, Ahmet (1998); "Hazarlar", **İslam Ansiklopedisi**, XVII.C., İstanbul.

TAŞAĞIL, Ahmet; *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK yay, Ankara 2004.

THEOPHANES (1997), *The Cronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History A.D. 284-813*, çev. Cyril A. Mango, Roger Scott, Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford-New York.

TOGAN, Zeki Velidi (1981); *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun yay, İstanbul.

TOGAN, Zeki Velidi; "Hazarlar", **M.E.B. İslam Ansiklopedisi**, V.C, ss.397-400.

TOYNBEE, Arnold (1973); *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London.

TRADGOLD, Warren (1995); *Byzantium and it's Army (284-1081)*, Stanford Universty Pres, California

VASİLİEV, A.A. (1964); *History of the Byzantine Empire*, vol.I., The University of Wisconsin Press, Madison-Milwaukee.

VERNADSKY, George; (1964), “Byzantium and Southern Russia”, **Byzantion**, vol XV. Reprint 1964, ss.67-86.

YİNG, Lin (2000-2001); “Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm”, **Archivum Eurasiae Medii Aevii**/vol.11, ss.339-

YÜCEL-UYDU, Mualla (2002); “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, II.C., Ankara, ss. 445-464.

ZAJACKOVSKY, A (1963); “Hazar Kültürü ve Varisleri”, çev. Çağatay Bedii, **Bellekten**, C.27/107, ss. 477-483.

ZİMONYİ, Istvan (2002); “Bulgarlar ve Ogurlar”, **Türkler Ansiklopedisi**, II.C., Ankara, ss. 506-617.

ZUCKERMANN, Constantine (1995); “On the Date of the Khazars Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor”, **Revue des Etudes Byzantines**/53, ss. 237-270.

ZUCKERMANN, Constantine (2002); “Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları”, **Türkler Ansiklopedisi**, II.C., Ankara, ss. 481-490

7. ÖZGEÇMİŞ

Altay Tayfun Özcan 15.05.1979 tarihinde Giresun’da doğdu.

İlk, Orta ve Lise eğitimini aynı şehirde 1996’da tamamladı.

1998 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girmeye hak kazandı.

1998-1999 öğretim yılında İngilizce hazırlık sınıfını iyi derecede bitirdi ve Tarih Bölümünde öğrenimine başladı.

2003 yılında Prof. Dr. İsmail Aka’nın danışmanlığında “Türk ve Moğollarda Hakimiyet Anlayışı” adlı teziyle mezun oldu.

Aynı yıl Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalının sınavlarına girdi ve Yüksek Lisans Öğretimine başladı.

2003-2004 öğretim yılında Genel Türk Tarihi ağırlıklı dersler okudu.

2004 yılında Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu danışmanlığında tez çalışmasına başladı.

Altay Tayfun Özcan iyi derecede İngilizce bilmekte Rusça ve Latince üzerinde çalışmaktadır.